

De krant van een betere wereld

RUDOLF STEINER ALS MAATSCHAPPIJVERNIEUWER

Alchemie van het Alledaagse

Tot en met 11 januari 2015 kunt u in De Kunsthal in Rotterdam de grote tentoonstelling over het werk van Rudolf Steiner bezoeken. Aan de hand van onder meer meubels, maquettes, sculpturen, bordtekeningen, foto's en films geeft de expositie een beeld van de veelzijdigheid van het werken van Rudolf Steiner.

Bijna 100 jaar na zijn overlijden zijn over de hele wereld en in uiteenlopende gebieden als onderwijs, landbouw, gezondheidszorg, onderzoek, kunst of bedrijfsleven, mensen in hun dagelijkse werk geïnspireerd door Rudolf Steiners gedachtegoed. Zij werken aan 'de alchemie van het alledaagse'. De door Rudolf Steiner geïntroduceerde antroposofie was dan ook niet bedoeld om alleen onderwerp van studie te zijn of een levensbeschouwing die verder zonder gevolgen zou blijven. Rudolf Steiner zag de antroposofie als een bodem onder het leven van alledag. Een bodem waarop de wereld van de geest en die van het dagelijkse leven met elkaar verbonden zijn.

In De Kunsthal krijgt u een beeld van Rudolf Steiner als kunstenaar, architect, ontwerper, van zijn betekenis als pedagoog en vernieuwer van de landbouw. In deze krant presenteren wij de 'onbekende Rudolf Steiner': Rudolf Steiner als maatschappijvernieuwer!

www.kunsthal.nl

“Rudolf Steiner voorzag de financiële crisis”

Rudolf Steiner heeft het mechanisme dat de financiële crisis van 2008-2014 veroorzaakte, precies voorzien. Dat stelt Arjen Nijeboer in een analyse in deze krant.

Steiner vertegenwoordigde de visie dat een gezonde economie geldoverschotten (winsten) genereert, maar dat het ongezond zou werken wanneer die winsten zich binnen de economie zouden ophopen. De overwinsten zouden als schenkgeld naar het 'geestesleven' moeten stromen: het gebied van opvoeding, onderwijs, zorg, cultuur, wetenschap, religie enzovoort.

Als dat niet zou gebeuren, zou het overtolige geld op zoek gaan naar oneigenlijk rendement, door te vluchten in speculatie rond zaken die eigenlijk niet te koop zouden mo-

gen zijn, zoals grond en het eigendom van bedrijven.

Rudolf Steiner beschreef dat het verhandelen van grond en eigendomsrechten tot alsmaar stijgende prijzen zou leiden - en in het verlengde daarvan tot onvermijdelijke financiële en economische crises.

Rudolf Steiner ontwikkelde een eigen, unieke visie op maatschappelijke, politieke en economische vraagstukken. Hij karakteriseerde niet alleen het onzinnige mechanisme dat in de economie steeds tot crisis moet leiden, maar beschreef ook hoe een andere praktijk levensvatbaar is.

Lees het artikel van Arjen Nijeboer over de financiële crisis op pagina 17.

DE ONBEKENDE RUDOLF STEINER

Rudolf Steiner (1861-1925) is bekend als de grondlegger van de antroposofie, de vrijescholen, de antroposofische geneeskunst, de biologisch-dynamische landbouw en meer. Toch is er een kant van zijn leven en werken die weinig aandacht gekregen heeft. Deze onbekende Rudolf Steiner is Rudolf Steiner als maatschappijvernieuwer, als econoom, als 'revolutionair'.

Rudolf Steiner in 1916.

De onbekende Rudolf Steiner formuleerde in 1898 de sociologische basiswet, waarin hij een rode draad in de menselijke geschiedenis beschreef, namelijk de ontwikkeling van de mens van groepswezen tot zelfstandig individu. De mens die individu geworden is, maakt in het leven zijn eigen keuzes, en is daarmee de weg naar vrijheid ingeslagen. Maar dat wat mensen gezamenlijk doen wordt door dit individualiseringsproces steeds minder vanzelfsprekend. Sociale verbanden lossen op naarmate de mens zich tot individu emancipeert. In een samenleving die uit individuen bestaat moet het sociale weefsel bewust worden gevormd. Zie hier, in een notendop, een onderliggende verklaring voor allerlei grotere en kleinere vraagstukken waarmee we in onze tijd te maken hebben.

Zelf afkomstig uit een eenvoudig milieu, werd

Rudolf Steiner in 1899 leraar in de Arbeiterbildungsschule in Berlijn. De school was deel van de socialistische beweging en was bedoeld om 'het proletariaat te verlichten' en partijkaders te scholen. Rudolf Steiner werd er onder meer gevraagd om geschiedenis te doceren. Voordat hij de baan aannam, maakte hij duidelijk dat hij geen geschiedenisles zou geven "zoals dat op dat moment op basis van het marxisme in sociaaldemocratische kringen gebruikelijk was." Maar men wilde hem graag hebben. In de daaropvolgende vijf jaren groeide hij uit tot een bekende spreker in sociaaldemocratische kringen. Daar kwam een einde aan toen hij door de leiding van de Arbeiterbildungsschule uit de school gezet werd, want "binnen onze partij en in onze partij-opleidingen gaat het niet om vrijheid maar om verstandige dwang."

Ondertussen werd hij ook als spreker gevraagd in gegoede burgerlijke en aristocratische kringen waar men zich met het occulte bezighield. Na een zeer succesvolle reeks voordrachten over de spirituele wereld begon hij in 1905 aan wat een nieuwe reeks moest worden, en die >>

Nationale referenda mogelijk vanaf begin 2015

Begin 2015 gaat de Wet Raadgevend Referendum in. Deze wet geeft Nederlanders het recht om nationale referenda aan te vragen over wetten en verdragen nadat deze door de Tweede en Eerste Kamer zijn goedgekeurd.

Binnen vier weken na publicatie van een wet in het Staatsblad moeten 10.000 burgers dan een handtekening zetten. Na goedkeuring daarvan moeten nog eens 300.000 burgers binnen zes weken tekenen.

Dit betekent dat burgers óf een thema moeten kiezen waarbij de emoties hoog oplopen, of dat ze zich moeten verenigen in of met grotere maatschappelijke organisaties of politieke partijen om succesvol een referendum-aanvraag te kunnen doen. Referenda zijn juridisch niet bindend, maar commentatoren denken dat de meeste partijen een directe kiezersuitspraak niet durven te negeren.

Lees het interview met één van de initiatiefnemers van deze referendumwet op pagina 12.

‘het sociale vraagstuk’ als thema had. Het sociale vraagstuk werd destijds gevormd door het verlangen van het industriële proletariaat naar een menswaardig bestaan. Wegens gebrek aan belangstelling werd deze reeks na drie keer beëindigd. In de drie artikelen die hieruit voortvloeiden, introduceerde Rudolf Steiner de zgn ‘sociale hoofdwet’ (zie ook pagina 8 in deze krant), waarin hij beschreef dat de moderne, individualistische mens alleen tot een menswaardig en sociaal samenleven zal komen, wanneer hij vormen ontwikkelt om het menselijke egoïsme (de schaduwzijde van de zich tot individu ontwikkelende mens) te boven te komen.

In de jaren van de ‘grote oorlog’, die van 1914-1918, sprak Rudolf Steiner in de voordrachten die hij bijna dagelijks hield, in toenemende mate over de ontwikkelingen in Europa. In 1917 werd hem door verschillende leden van de Antroposofische Vereniging, gevraagd of hij zijn gedachten over een vernieuwing van de samenleving niet op schrift wilde zetten, waarbij zij er voor zouden zorgen dat deze teksten onder de aandacht van de Duitse regering en van de Oostenrijkse keizer Franz-Jozef gebracht zouden worden. Zo schreef Rudolf Steiner twee ‘Memoranda’ waarin hij de sociale driegeleding ontvouwde, die gebaseerd is op de waarneming dat de moderne samenleving gevormd is uit drie gebieden waarin zich drie kerntaken afspeilen. In het gebied van het geestesleven gaat het om de ontwikkeling en uitoefening van individuele menselijke talenten en vaardigheden; in de economie gaat om het vervaardigen en verdelen van datgene dat mensen nodig hebben om in hun fysieke bestaan te voorzien; en in het gebied van de rechtsstaat gaat het om het scheppen van wetten en regels waarin rechten en plichten worden beschreven.

Om elk van deze gebieden zodanig in te richten dat zij hun centrale opgave kunnen vervullen, zouden vrijheid, broederschap en gelijkheid hun eigen plek moeten krijgen: vrijheid voor het gebied waar mensen zich ontwikkelen, broederschap in de economie en gelijkheid in het gebied waar rechten en plichten geformuleerd worden.

Dat Rudolf Steiner de sociale driegeleding in 1917 introduceerde, kan ook nog in een ander licht gezien worden. In hetzelfde jaar - de grote oorlog duurde inmiddels al drie lange jaren - vond in Rusland de Oktoberrevolutie plaats, waarin Lenin en de zijnen de macht grepen: het begin van een ideologische dictatuur die 72 jaar onderdrukking, onvrijheid en armoede zou brengen. In hetzelfde jaar gaven de Verenigde Staten hun neutraliteit prijs en werden, aan de zijde van de Geallieerden, partij in de grote oorlog, tegen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en hun bondgenoten. Rudolf Steiner noemde Lening ‘de doodgraver van het geestesleven’ en typeerde de Amerikaanse president Wilson, die het ‘zelfbeschikkingsrecht der volkeren’ uit zijn mouw schudde, als een wereldvreemde dominee wiens ideeën de wereld nog een hoop ellende zouden bezorgen. Midden in dit spanningsveld tussen de ideologische dictatuur van de Sovjet-Unie en het streven naar economische wereldmacht vanuit Amerika, ontvouwde Rudolf Steiner de sociale driegeleding: de maatschappelijke ordening die recht doet aan ‘het zelfbeschikkingsrecht van het individu’.

Toen de oorlog in november 1918 tot een einde kwam, stond Duitsland aan de rand van de afgrond, met miljoenen soldaten die terugkeerden van het front, miljoenen oorlogs-

invaliden, een oorlogseconomie die niet kon voorzien in de gewone dagelijkse behoeften, de lokroep die onder het proletariaat uitging van de overwinning van het communisme in de Sovjet-Unie, een politiek systeem dat inderhaast was opgetrokken en dat bloot stond aan een ongekende maatschappelijke polarisatie, compleet met opstanden, het uitroepen van de ‘vrijstaat’ in delen van het land, linkse en rechtse milities die elkaar te lijf gingen en daarachteraan de vernederende en in economisch opzicht rampzalige voorvallen die Duitsland door de overwinnaars van de oorlog kreeg opgelegd.

In deze omstandigheden verscheen in het voorjaar van 1919 De kernpunten van het sociale vraagstuk, Rudolf Steiners basiswerk als het om sociale driegeleding gaat. In de maanden daarop verbleef hij in Zuid-Duitsland waar hij in fabriekshallen voordrachten hield voor duizenden arbeiders, van onder meer de Bosch- en Daimlerfabrieken. Tegelijkertijd hield hij echter ook voordrachten voor een heel ander gehoor, bestaande uit de burgerij, ondernemers en fabrikanten. Van beide kanten was er aanvankelijk instemming voor de sociale driegeleding. Er werd een spontane handtekeningenactie opgestart om Rudolf Steiner tot speciaal adviseur van de regering van Baden-Württemberg te benoemen, zodat hij de ‘invoering van de sociale driegeleding’ zelf ter hand kon nemen. Met enkele tientallen ondernemers en hun ondernemingen werd Der Kommende Tag opgericht, een associatief economische samenwerking waarin op beperkte schaal, voor zover mogelijk binnen de bestaande omstandigheden, op basis van de sociale driegeleding gewerkt werd. In Stuttgart werd, voor de kinderen van de arbeiders van de Waldorf-Astoria sigarettenfabriek, de Freie Waldorfschule opgericht; het ‘vrije’ was geen typering van de pedagogische visie waarmee op de school gewerkt werd, maar was bedoeld in de zin van onderwijs dat vrij van de inmenging van staat of economie tot stand komt op basis van de deskundigheid van de leerkracht en de behoefte van de kinderen. Het momentum voor de sociale driegeleding ging voorbij. Kopstukken van de socialistische beweging oefenden druk uit op de arbeiders die aanvankelijk gewonnen werden voor de sociale driegeleding. En de burgerlijke kringen hadden grote moeite met Rudolf Steiners ideeën over het eigendom van grond, kapitaal en productiemiddelen die volgens hem geen privébezit zouden moeten zijn, maar steeds in de vorm van een bruikleen ter beschikking zouden moeten zijn van capabele ondernemers die ten dienste van de gemeenschap ondernemen.

In 1922 hield Rudolf Steiner nog een voordrachtenreeks over economie, waarin hij zijn economische ideeën uitwerkte. Zij behoren, anno 2014, tot het belangrijkste dat Rudolf Steiner, bekend of onbekend, de mens van deze tijd te zeggen heeft. Een revolutie heeft Rudolf Steiner nooit willen ontketenen, maar aan het bestaande had hij graag een einde gemaakt. Niet met geweld en strijd, maar door een nieuwe stap in de ontwikkeling van de mensheid, op basis van een innerlijke, individuele revolutie: een revolutie in ons denken.

John Hogervorst

Rudolf Steiner
in 1900

Heel eenvoudig: vrijheid, gelijkheid en broederschap

Door John Hogervorst

De geschiedenis van de mensheid verloopt langs grillige lijnen. Maar hoe eenvoudig is het feitelijk niet om in te zien:

1. Dat de mens zich *in vrijheid* optimaal kan ontwikkelen?
2. Dat de mens *in gelijkheid* mee wil denken, spreken en besluiten over alle afspraken, regels en wetten die tussen hem en anderen gelden?
3. Dat de aarde en dat wat zij voortbrengt van ‘niemand’ en dus van ons allemaal is, en dat we al het aardse *broederlijk (of zusterlijk)* samen moeten delen?

De weg naar een betere wereld bestaat dus uit de stappen naar:

1. Een gewaarborgde ‘vrije ruimte’ in de samenleving; in die ruimte speelt zich datgene af waarmee of waaraan de mens zich ontwikkelt en/of zijn individuele capaciteiten uitoeft.
2. Een vorm van democratie waarin ieder mondig mens meedoet en meetelt, en waarin het gaat om het regelen van datgene dat alle mensen aangaat en waarover - dus! - democratisch besloten kan worden.
3. Een economie waarin wordt samengewerkt aan het optimaal tegemoetkomen aan de behoefte van de consument.

Hoe moeilijk is het om dit in te zien, en het niet op te vatten als een ‘interessante gedachte’ maar als het enig mogelijke gezonde toekomstperspectief? Dat kan niet heel moeilijk zijn.

De grilligheid van de geschiedenis zit hem erin dat deze stappen naar een betere wereld nu inmiddels bijna een eeuw geleden door Rudolf Steiner beschreven zijn maar nog altijd niet gezet zijn. En dat ondanks een veelheid aan ontwikkelingen die deze stappen naar een betere wereld alleen maar urgenter hebben gemaakt en die de zinnigheid van deze als ‘sociale driegeleding’ beschreven weg naar de toekomst benadrukken.

Immers:

1. Het creëren van een gebied van vrije ontwikkelingsruimte in de samenleving (het zogenaamde vrije geestesleven) zal tonen in welke richting oplossingen zullen worden gevonden voor vraagstukken als: de problematiek rond minderheidsgroeperingen; het stagneren van het door de overheid geregelde onderwijssysteem; de vitaliteit van kunst, wetenschap en religie. Dit nu door bureaucratie en economische belangen verlamde gebied zou, indien het zich in vrijheid naar zijn ware aard ontwikkelt, als een krachtige, bruisende fontein de hele samenleving bevruchten en vitaliseren.
2. Een volwaardig ontwikkeld democratisch rechtsleven maakt een einde aan de kloof tussen bestuurders en zij die bestuurd worden, en neemt daarmee ook de wind uit de zeilen van het doorzetten van deel- of groepsbelangen enerzijds en het speculeren met maatschappelijke onverschilligheid, angst en onrust anderzijds. Het houdt zich bovendien, en uitsluitend, bezig met datgene dat ieder mens aangaat. Want dat alleen is waarover ieder mens mondig is en waarover (dus) democratisch besloten kan worden.
3. In een economie die is gebaseerd op samenwerking worden menselijke capaciteiten, kapitaal en grond ingezet om dat wat de aarde voortbrengt ten goede te laten komen aan allen die daar behoefte aan hebben. Aan alle mensen op deze wereld dus.

De grilligheid van de geschiedenis hoeft ons overigens niet al te zeer te verbazen. Een eigenschap van nagenoeg al het bestaande is dat het zich wil handhaven. Het wil blijven bestaan en wil geen plaats maken voor het nieuwe. In de samenleving is het echter ook zo dat wij mensen het bestaande vormen. Daarmee is het aan ons om het nieuwe te verwerken. De sociale driegeleding is de weg die we kunnen inslaan als vrijheid, gelijkheid en broederschap ons lief zijn.

Interview met Koos Bakker,
oprichter van biologische levensmiddelenhandel Odin Estafette

“HET ODIN ESTAFETTE MODEL LOOPT VOORUIT OP DE TOEKOMST”

Rudolf Steiner had radicale ideeën over economische vernieuwing. Bedrijfskapitaal zou niet langer privaat verhandeld moeten worden, maar beheerd door bijvoorbeeld stichtingen zonder winstoogmerk. In het economische leven zouden consumenten, producenten en handelaren onderling moeten samenwerken en afstemmen in associaties. Zo zouden de klanten het beste bediend worden en de producenten een eerlijk inkomen kunnen krijgen. Odin Estafette, een groot-handel in biologische voeding die ook 18 biologische winkels, een webwinkel en een bezorgdienst runt, maakt sinds 30 jaar serieus werk van deze ideeën. Een interview met oprichter Koos Bakker.

Door Arjen Nijeboer

Odin ontwikkelde ooit het biologische groente- en fruitabonnement. Momenteel krijgen 15.000 klanten elke week voor een vaste prijs een tas met groenten of fruit, met informatie en recepten. Volgens Bakker heeft die werkwijze verschillende voordelen. “Ik merkte bij telers steeds weer dat ze behoefte hadden aan een vast bedrag waarvan ze konden leven en werken. Telers en boeren willen vooral een stabiel inkomen. De consumenten hebben behoefte aan goede producten tegen een voordelige prijs en aan informatie. Wij, de tussenhandelaren, hebben de taak om te bemiddelen tussen beide partijen. Door de abonnementsvorm hebben boeren zekerheid over afzetmogelijkheden. Het voorkomt verspilling en onnodig afval. En voor de consumenten zijn groente en fruit zo goedkoper. Ze krijgen gezonde producten voor relatief weinig geld. Het is een vorm van samenwerking waarbij iedereen wint.”

Oorsprong

Bakker herinnert zich nog goed hoe het idee van het groenteabonnement ontstond. “We hadden destijds een biologische groot-handel met 20 medewerkers. Op vrijdagmiddag mochten de medewerkers de overgebleven groenten mee naar huis nemen. De bloemkool was altijd meteen weg maar de witlof bleef steeds liggen en die moesten we dan alsnog weggooien. Toen zijn we alle overgebleven groenten gaan verdelen over kisten, 20 kisten voor 20 medewerkers. En die waren daar heel blij mee, niemand klaagde over de witlof. Later zaten er wel eens groenten in de kist die de medewerkers

niet kenden. Daarom deden we er informatie en recepten bij. Zo is het idee van het groenteabonnement geboren. Vervolgens hebben we in mijn woonplaats Koedijk een test gedaan. Mijn vrouw heeft toen aan 10 moeders van de school gevraagd om mee te doen. Toen werd het heel gezellig bij ons in de schuur en kreeg ik het vermoeden dat dit wel eens zou kunnen gaan werken.”

Zeggenschap

Hebben consumenten op deze manier niet weinig te zeggen over hun consumptie? “Kijk, een supermarkt bepaalt in feite ook wat mensen eten. De ene keer leggen ze sperziebonen in het schap, de andere keer rode bieten. De klanten hebben nauwelijks manieren om aan te geven wat ze eigenlijk zouden willen. Daar zijn wij al een stuk verder mee. Via de abonneetelefoon, email en klantenpanels geven klanten bij ons steeds aan wat hun behoeften zijn. Daar proberen wij dan op in te spelen. Die organiseren ook open dagen bij

Heropening van de Estafettewinkel in Amersfoort na de ombouw tot ‘ledenwinkel’

boeren waarop klanten hun voorkeuren kunnen aangeven. De klantenpanels zijn er niet alleen voor klanten om hun wensen door te geven, maar ook voor producenten om ideeën voor te leggen. Want consumenten kunnen niet vragen om iets waarvan ze niet weten dat het bestaat. Producenten hebben immers veel deskundigheid. Wij merken dat consumenten veel behoefte hebben aan informatie over producten en producenten. Ze willen helemaal niet de producenten aan een trektoewtje houden, maar ze willen met hen in gesprek, weten wat mogelijk is. Het gaat om de dialoog.”

Eigendom

Ook het eigendom en de organisatie van Odin Estafette zijn op een bijzondere manier geregeld. “In het verleden waren we een com-manditaire vennootschap, een CV, waarvan het kapitaal was ondergebracht in een stichting. Het bedrijf is dus geen privé-eigendom en kan niet verkocht worden. Die vorm heeft lang goed gewerkt,

maar door de groei - we hebben nu 300 medewerkers en een jaar-omzet van 45 miljoen euro - liepen we toch tegen beperkingen op. In een CV ben je als vennoot persoonlijk aansprakelijk. Dat is een risico waar wij als oprichters wel mee konden leven, maar vooral jongere medewerkers aarzelden om op die manier te werken. Daarnaast hadden we behoefte aan meer vermogen. We wilden niet afhankelijk zijn van de banken, konden daarvoor onze groei ook moeilijk lenen krijgen, en mede omdat we ons kapitaal niet verkopen konden we geen aandelenemissie doen. Daarnaast zochten we naar nog stevigere verbanden met de klanten, telers en de overige stakeholders. Dat is binnen een CV maar beperkt mogelijk. Daarom hebben we twee jaar geleden het bedrijf omgevormd in een coöperatie. Deze heeft drie soorten leden: de klanten, de medewerkers die als ondernemers verantwoordelijkheid willen dragen, en de kapitaalleden. Het kapitaal is nog steeds ondergebracht in een stichting. Maar door de coöperatieve vorm kunnen we nu alle stakeholders verenigen in een community, met voordeel voor allen. Klanten bijvoorbeeld kunnen lid worden van onze coöperatie voor 100 euro. Daarnaast kunnen leden een vaste maandelijkse bijdrage betalen in de lasten van de winkels die we exploiteren. In ruil daarvoor krijgen ze producten tegen ledenprijzen die gemiddeld 20 procent lager liggen. Vanaf een wekelijkse besteding van 24 euro zijn klanten al goedkoper uit. Het voordeel is dat het ons werkkapitaal en meer zekerheid verschaft. Daardoor kunnen we voor iedereen voordeliger werken.”

Nieuwe initiatieven

Twee maanden geleden begon Odin Estafette een bezorgdienst. “Via onze webwinkel kunnen mensen alle mogelijke biologische en biodynamische producten bestellen. Die bezorgen we dan thuis of op het werk, nu nog alleen in de regio’s Amersfoort, Breda, Den Bosch, Tilburg en Delft en in de toekomst op meer plekken in Nederland. Hier kunnen mensen ook producten bestellen buiten de groente- en fruitabonnementen om.”

In onze visie is de toekomst van de landbouw en onze voedselvoorziening een gemeenschapsvraagstuk. Nu is dit geheel gefragmenteerd. We willen geen economie die verdeelt en heerst, maar een economie die juist heelt en verbindt. De boeren bewerken het land in opdracht en met mandaat van de community, en de community leeft daarvan, financiert mee en deelt mee in de risico’s en in de voordelen die ontstaan dankzij die samenwerking. Zo ontstaat en groeit verbinding, continuïteit, betrouwbaarheid, voedselkwaliteit die betaalbaar is terwijl de producenten een eerlijke prijs krijgen.”

Andere economie

Bakker is ervan overtuigd dat we naar een dergelijke manier van economie-bedrijven moeten. “Kapitaal is geen economisch goed, het is nooit bedoeld om te worden geconsumeerd. Als een privépersoon eigenaar is of exclusief aanspraak maakt op het bedrijfsvermogen, dan kan dit sterk verstorend werken op de andere factoren:

hoe je medewerkers belooft, hoe je inkoopt, de prijzen voor de consumenten, de voedselkwaliteit enzovoort. Vooral als de kapitaaleigenaar een exitstrategie heeft, dan levert dat problemen op. Als een bedrijf qua boekwaarde een miljoen waard is, dan is de verkoopwaarde wel 5 miljoen. Een volgende eigenaar wil dan ook rendement hebben over die 5 miljoen en niet over 1 miljoen. Dat trekt veel geld uit het bedrijf dat anders op een andere manier werkzaam had kunnen zijn. In zo'n situatie wordt er vaak ook iemand op dat bedrijf gezet die als voornaamste taak heeft dat hoge rendement uit dat bedrijf te halen. Dat is vaak niet goed voor de klanten en de medewerkers. Wij hebben ons bedrijf niet aan de coöperatie verkocht, maar geschonken. Het bedrijf dient er uitsluitend voor om gezond voedsel uit een gezonde landbouw voor consumenten beschikbaar te stellen. En de betrokken medewerkers een stabiele arbeidsplek en zinvol en nuttig werk te verschaffen."

"Landbouw en voedsel worden steeds meer gedomineerd door de multinationals en het grootkapitaal, ook doordat er in hoge mate geautomatiseerd wordt en voedsel over de hele wereld wordt gesleept met alle kwetsbaarheden van dien. Vroeger verdienden boeren over het algemeen goed, dan willen banken wel lenen. Maar boeren verdienen steeds minder en hebben dus ook steeds meer moeite om financiering aan te trekken. Elke week stoppen er alleen in Nederland al 10 agrarische bedrijven. Hierdoor, maar ook door de energieschaarste, de klimaatverandering, de erosie en afnemende bodemvruchtbaarheid, de enorme verschillen tussen arm en rijk, de afhankelijkheid van politiek instabiele landen enzovoort, zal onze mondiale en ook onze lokale voedselvoorziening steeds meer in de knel komen. Nog even los van de problemen rondom voedselveiligheid en voedselkwaliteit. Het perverse van dit systeem is dat overal gepredikt wordt dat het huidige systeem voor de consument het beste is. Of dat er nu eenmaal geen alternatieven zijn. Maar kijk eens naar de gevolgen. Dit kan en moet anders."

"Ik wil dat de hele voedselketen, van productie tot consumptie, uit het bereik van de politiek en uit het bereik van de kapitaalsfeer en de multinationals teruggaat naar de burger. De toekomst is dat burgers hun eigen verantwoordelijkheid nemen voor het functioneren van die keten. Als consumenten, als burger, als financier en als sponsor van alle culturele randvoorwaarden die daarvoor nodig zijn. Dat is in de kern de toekomst die wij als coöperatie Estafette Odin voor ons zien."

Meer informatie
www.estafette.org
www.estafettebezorgdienst.nl
www.odin.nl
www.estafettewinkel.nl

Werkplaatsen voor de toekomst

Wereldwijd zijn door mensen, die geïnspireerd worden door het sociale gedachtengoed van Rudolf Steiner, projecten of ondernemingen gestart om in de praktijk met dit gedachtengoed te werken. Hieronder een kleine greep uit deze ‘werkplaatsen voor de toekomst’.

GLS Bank
das macht Sinn

Duitsland
De GLS Gemeinschaftsbank werd in 1974 opgericht om kredieten te verlenen aan bedrijven en andere initiatieven die in hun dagelijkse praktijk en in hun doelen hoge sociale- en milieustandaarden hanteren evenals aan culturele initiatieven. Leningen worden verstrekt aan projecten zoals onafhankelijke scholen, biologische boerderijen, instellingen die therapeutische pedagogie bieden, verzorgingstehuizen, projecten voor werklozen, biologische winkels, gemeenschappelijke woonprojecten, duurzame bedrijven enzovoort.

Bij het openen van een rekening kunnen spaarders aangeven in welke sector ze hun geld willen investeren, bijvoorbeeld in biologische landbouw, hernieuwbare energie of onderwijs. Daarnaast kent de bank verschillende investeringsfondsen, die onder meer in schone energie investeren.

Eén van de kerndoelen van de GLS Bank is transparantie: informatie over alle initiatieven die krediet hebben gekregen wordt gepubliceerd in het tijdschrift en/of op de website van de bank. Momenteel heeft de GLS Bank ongeveer 32.000 leden en 125.000 klanten. Het balanstotaal bedraagt ruim 3 miljard euro.

www.gls.de

Engeland
Het Centre for Associative Economics (CAE) werd opgericht in 2000 met het doel om associatieve economie te presenteren als een geloofwaardige wetenschappelijke stroming middels de publicatie van boeken, papers, wetenschappelijke artikelen en een maandelijks tijdschrift, Associate! In plaats van een nonprofit-organisatie werd het Centre opgezet als een Limited company omdat de oprichters niets verkeerdts zien in het maken van winst. Zij geloven dat de toekomst behoort aan winstgevende bedrijven. Het gaat erom welke bestemming de winst heeft: is zij bestemd voor privé-persoon, voor een publiek doel, of voor beide.

Het Centre biedt een virtueel platform voor individuen om samen te werken bij het promoten van associatieve economie door seminars, publicaties, enzovoort.

www.associative-economics.com

Nederland
Stichting Grondbeheer
biologisch-dynamische landbouw

Stichting Grondbeheer is een onafhankelijke stichting, die met schen gelden van donateurs landbouwgrond aankoopt en tegen rechtvaardige prijzen verpacht aan biologisch-dynamische boeren en tuinders. Hiermee wil Grondbeheer het biologisch-dynamische landbouwareaal uitbreiden en beschikbaar houden voor huidige en toekomstige generaties. De stichting wil grond uit de ‘vrije markt’ halen en zorgen dat deze nooit meer gekocht of verkocht kan worden. De stichting houdt de aangekochte grond altijd in eigendom.

De stichting wordt gefinancierd door middel van donateurs, eenmalige schenkingen en legaten. De stichting heeft geen betaald personeel of eigen kantoor. Honderd procent van de donaties gaat naar de aankoop van grond. In 2013 beheerde Stichting Grondbeheer 188,6 hectare biologisch-dynamische landbouwgrond van 13 bedrijven.

www.bdgrondbeheer.nl

Egypte
SEKEM

SEKEM is een multiculturele onderneming waar mensen van verschillende nationaliteiten en culturele of religieuze achtergronden met elkaar samenwerken. SEKEM-ondernemingen produceren onder andere katoen, kruiden en geneesmiddelen. De producten worden verkocht in Egypte en in verschillende andere landen. SEKEM zet zich in voor een praktijk waarin gestimuleerd wordt dat ieder mens zijn individuele potentieel tot ontwikkeling kan brengen, bouwt aan een sociaal geheel dat op de waar digheid van de mens berust en ziet er op toe dat alle economische activiteit plaatsvindt in overeenstemming met ecologische en ethische principes.

In 2011 was het areaal aan landbouwgrond dat door SEKEM werd bewerkt 782 hectare. De kwaliteit van de producten die SEKEM levert, en dat geldt ook voor de grondstoffen die van derden worden betrokken, is gebaseerd op de biologisch-dynamische landbouw. Binnen haar productketen vormt

SEKEM associaties, dat zijn eerlijke samenwerkingsverbanden die zijn gebaseerd op wederkerigheid.

Binnen de organisatie is ook een schoolsysteem opgezet waar kinderen op basis van de vrijschool-pedagogie basis- en middelbaar onderwijs volgen. De school wordt zowel door leerlingen met een islamitische als door leerlingen met een christelijke achtergrond bezocht. In het onderwijs worden zij aangemoedigd om met elkaar in harmonie samen te leven en respect op te bouwen voor elkaars religieuze overtuiging en gebruiken.

www.sekem.com

Zwitserland
Stiftung Edith Maryon

Stiftung Edith Maryon is een Zwitserse stichting die onroerend goed uit de ‘vrije markt’ haalt en tegen relatief lage tarieven ter beschikking stelt aan mensen, sociale ondernemers en andere initiatieven met een toegevoegde sociale waarde.

De stichting werd gestart door een groep van jonge mensen die het sociale werk van Rudolf Steiner gedurende enkele jaren bestudeerd hadden, en die hun ideeën in de praktijk wilden brengen.

De stichting gebruikt leningen, toelagen en erfenissen om grond en land te kopen en te behouden. Deze worden vervolgens ter beschikking gesteld aan gebruikers via een methode van ‘huurkoop’ die door de stichting is ontwikkeld, of via een lange-termijnlease. Het inkomende geld wordt gebruikt om leningen af te betalen en nieuw onroerend goed te kopen. Op deze manier kan onroerend goed schuldenvrij worden gemaakt, en worden verhuurd tegen lage huren. Onroerend goed blijft eigendom van de stichting en zal nooit meer worden gekocht of verkocht. Geld dat over is, wordt gedoneerd aan verschillende culturele en sociale doelen. In 2012 beheerde de stichting meer dan 80 projecten met een waarde van zo’n 100 miljoen euro.

www.maryon.ch

Duitsland
De Chiemgauer

De Chiemgauer is een Duitse lokale munt die wordt gebruikt in de districten Rosenheim en Traunstein in de deelstaat Beieren. Hij is één op één gekoppeld aan de euro. De munt is in 2003 ontwikkeld door leerlingen van de Freie Waldorfschule Chiemgau in Prien am Chiemsee, onder leiding van hun economiedocent Christian Gellersi. Doel was het stimuleren van de regionale economie en het bevorderen van verenigingen in de regio Chiemgau.

De Chiemgauer is feitelijk een tegoedbonnensysteem, met bonnen ter waarde van 1, 2, 5, 10, 20 en 50 Chiemgauer. Daarnaast bestaat de Chiemgauer als elektronische reken eenheid. Deelnemers moeten lid worden van een overkoepelende vereniging. Ze kunnen vervolgens de Chiemgauer aankopen in euros tegen een koers van 1 : 1.

Consumenten kunnen de Chiemgauer niet meer omwisselen tegen euro’s, deelnemende bedrijven wel. Zij betalen dan echter een heffing van circa 5%. Van de opbrengst van deze heffing wordt 60% besteed aan een door de deelnemers uitgekozen vereniging tot algemeen nut in de regio. De resterende 40% dient ter dekking van de onkosten die worden gemaakt voor de uitgifte van de munt. De biljetten zijn drie maanden geldig. Daarna kan de waarde worden verlengd door het opklappen van een zegel die tegen 2% van de waarde van het biljet kan worden aangeschaft. Jaarlijks wordt een serie biljetten uit de circulatie gehaald. Na vier jaar verliest het biljet zijn geldigheid definitief. Deze maatregelen voorkomen dat de Chiemgauer wordt opgepot.

www.chiemgauer.info

Frankrijk
Terre de Liens

Terre de Liens is een maatschappelijke organisatie die biologische boeren helpt om op een betaalbare manier toegang tot landbouwgronden te verkrijgen. De organisatie promoot een nieuwe manier van grondbeheer. Voor de aankoop van grond krijgt Terre de Liens steun van beleggingsfondsen en donaties. Daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan voorlichting en educatie zodat het publiek zich bewust wordt van de voordelen van gemeenschappelijk grondbezit en duurzame landbouw. De organisatie heeft inmiddels een netwerk van 2.000 leden en 8.000 aandeelhouders, is eigenaar van 2.400 hectare landbouwgrond en ondersteunt ongeveer 200 boeren. Tot nu toe hebben de aandeelhouders ruim 30 miljoen euro ingebracht.

In 2007 is Terre de Liens begonnen met het rechtstreeks verwerven van landbouwgrond met als uitgangspunt deze grond tot in de eeuwigheid te behouden ten bate van de huidige en toekomstige generaties. Terre de Liens verpacht het land aan boeren die kiezen voor biologische of biologisch-dynamische landbouwmethodes.

www.terredeliens.org

Reinoud van Bemmelen van De Beeldhouwwinkel:

‘JE WERKT NIET VOOR JEZELF, MAAR VOOR DE ANDER’

Een onderneming oprichten, ondernemer zijn - doe je dat om een vermogen op te bouwen?

Via Stichting Sleipnir werken acht ondernemingen samen op basis van ‘geneutraliseerd eigendom’: ze zijn geen privé-eigendom en zullen dat nooit worden ook. Kapitaal moet dáár worden ingezet waar het vruchtbaar werkt.

Ellen Winkel ging in gesprek met Reinoud van Bemmelen van De Beeldhouwwinkel, een van de ondernemingen die bij Stichting Sleipnir zijn aangesloten.

Door Ellen Winkel

De winkel in de Scheveningse haven, de hoofdvestiging van De Beeldhouwwinkel, oogt ruim: een walhalla voor beeldhouwers in steen en hout. Schappen vol beitel, gutsen en rasp en in alle soorten en maten; sokkels, klei, prachtige boeken over spekteen, boetsers of kunst en bakken vol ruwe brokken steen. Een collage van gepolijste vlakjes van steensoorten in alle kleuren van de regenboog hangt aan de muur.

Bij de ingang staan enkele beeldhouwwerken. “Deze heb ik gemaakt. Ik ben begonnen met deze geometrische vorm, een oloïde”, vertelt Reinoud van Bemmelen terwijl hij een gladgepolijste, compacte vorm laat zien. “Kijk, hij bestaat uit twee cirkels die dwars op elkaar staan. Vanuit deze vorm ben ik verder gegaan.” Hij wijst op een groter beeld dat ernaast staat. “In dit werk heb ik de vlakken door het midden laten lopen zodat in het midden een opening is ontstaan. Dat is een spannend proces. Je komt op een gegeven moment bij een punt waarop je de materie overstijgt: uit de oorspronkelijke geometrische vorm ontstaat een levende vorm. Wat gebeurt daar precies? Dat fascineert mij bij het beeldhouwen het meest: het proces van het vormgeven.”

Kiezen

Als kind wist Reinoud al dat hij later met zijn handen bezig wilde zijn, vertelt hij in het kantoor achter de winkel. Daar lag zijn passie. Hij volgde de Kunstacademie in Amsterdam en haalde er een eerstegraads lesbevoegdheid. Naast zijn beeldende werk in zijn eigen atelier gaf hij cursussen en kon hij als beeldhouwdocent aan de slag op de Vrije School in Den Haag. Het was alleen lastig om voor al deze werkzaamheden goede materialen en gereedschappen te krijgen. Dus stapte hij af en toe in de auto en reed naar Italië. ‘Als je toch gaat, neem dan ook wat voor mij mee’, kreeg hij dan van alle kanten van collega’s te horen. Zo begon zijn ‘winkeltje’ als een kast in zijn atelier. De behoefte aan beeldhouwspullen was groot en de vraag van zowel hobbyisten als professionele beeldhouwers groeide. Reinoud moest op een gegeven mo-

Als mens ondernemen

Rond diezelfde tijd was Reinoud gevraagd om lid te worden van het bestuur van Sleipnir. Via de vervangende dienstplicht die hij bij Triodos Bank had vervuld, kende hij Jan Saal, bestuurslid van deze stichting. Het doel van dit initiatief sprak hem erg aan: op zoek gaan

naar nieuwe manieren om met geld om te gaan.

“Er gebeurt namelijk iets geks als je besluit een onderneming te starten”, legt hij uit. “Er wordt meestal verwacht dat het bedrijf jouw privé-eigendom is en dat je alleen voor eigen gewin werkt. Mede-ondernemers zijn vaak concurrenten die je moet wantrouwen. Het eigen belang staat voorop. Fiscale en andere wetten zijn op deze manier van denken gebaseerd en mededingingsautoriteiten zien erop toe dat dit gehandhaafd blijft.”

“Maar zo is een mens helemaal niet!”, vindt Reinoud. “Als mens wil je de ander helpen, voor elkaar zorgen en elkaar vertrouwen. Binnen Sleipnir willen we die menselijke kant voorstellen binnen het ondernemen. We draaien de gedachte om: je doet iets voor de ander. Als ondernemer stel je je eigen vaardigheden beschikbaar om in de behoeftes van anderen te voorzien.”

Proces van vormgeven

Binnen enkele jaren volgde een voor de hand liggende stap. Reinoud besloot in 1999, samen met zijn nieuwe compagnon Kaj Vonk, om zich met De Beeldhouwwinkel aan te sluiten bij Stichting Sleipnir. “Het is raar dat normaal gesproken het eigendom van een bedrijf geheel bij de ondernemer ligt. Een gezonde onderneming bouwt kapitaal op, maar dat is niet alleen de verdienste van de ondernemer. Ook medewerkers en klanten dragen hieraan bij. Dus is het een logische gedachte om het bedrijfskapitaal los te koppelen van enkele personen.”

Al is deze gedachte niet voor iedereen logisch. “Anderen verklaren je voor gek als je vertelt dat je de winst naar een stichting laat vloeien. Natuurlijk moet er winst worden gemaakt, maar het doel van De Beeldhouwwinkel is niet

"In het economische leven zullen associaties bestaan, daarin zullen consumenten, producenten en handelaren vanuit hun levenservaringen een associatief oordeel - geen individueel, dat heeft in de economie geen enkele betekenis -, een associatief oordeel vormen. (...)Datgene waar het bij de driegeleding van het sociale organisme om gaat, is niet een werkelijkheid scheppen uit een utopische gedachte, maar dat wat werkelijkheid is, aan te pakken; de huidige instellingen, de consumenten, de producenten, de ondernemers, het bestaande, in associaties samen te brengen. Men hoeft zich niet af te vragen hoe nieuwe associaties opgericht moeten worden. De enige vraag is: hoe vat ik de werkelijke verbanden, de economische instellingen die er al zijn, samen in associaties?"

- Pas dan zal iets goeds ontstaan."
(Rudolf Steiner op 29 augustus 1922)

om veel geld te verdienen. We willen met mensen werken. We willen verbindingen maken tussen wat nodig is en wat mogelijk is. Al vinden mensen het een bijzondere keuze, ze hebben er ook respect voor."

Juridisch gezien kan een bedrijf echter geen 'onpersoonlijk kapitaal' bezitten. Het vermogen is altijd verbonden aan de bedrijfs-eigenaar of aan de aandeelhouders. "Binnen Sleipnir hebben we hier een vorm voor gevonden. Het eigen vermogen van De Beeldhouwwinkel is ondergebracht in Sleipnir, die het als commanditaire vennoot weer ter beschikking stelt aan ons bedrijf"

Reinoud en zijn - inmiddels drie - medevennoten hebben wel zeggenschap over dit kapitaal. Twee van de vier zijn als behorend vennoot lid van de Raad van Bedrijven van Sleipnir en hebben via dit orgaan inspraak in hoe het vermogen wordt ingezet. "Het is een uitdaging om de financiële stromen in te richten op een manier die aansluit bij je idealen. Dat vind ik heel mooi: het proces van het vormgeven", zegt Reinoud en daarbij valt op dat hij exact dezelfde woorden kiest als eerder in dit gesprek, toen hij over zijn passie voor het beeldhouwen vertelde.

Pensioen

Een groot voordeel van deze structuur is dat een nieuwe ondernemer makkelijker in kan stappen. De vertrekkende ondernemer neemt het bedrijfskapitaal niet mee, dus de opvolger hoeft dit geld niet op te hoesten. Bij de keuze van een nieuwe vennoot staan zijn of haar ondernemerscapaciteiten voorop. Reinoud: "Wanneer een ondernemer zijn zaak verkoopt en het opgebouwde vermogen eruit haalt, moet het bedrijf opeens veel hoge-

re financieringslasten opbrengen. Dat gaat ten koste van de winst en de kans dat het bedrijf het niet redt, wordt veel groter. Gaat het failliet, dan hebben de medewerkers en de klanten het nakijken. Dat is bijvoorbeeld bij een collega in Zutphen gebeurd. Een paar jaar nadat een nieuwe eigenaar de zaak had gekocht, ging de boel failliet. Wij hebben die winkel vervolgens overgenomen, dus zo hebben we er een vestiging in Zutphen bij gekregen."

Het is dus belangrijk dat het bedrijfsvermogen niet de functie mag krijgen van een 'spaarpot voor later', een pensioenvoorziening. "Het pensioen moet je op een andere manier regelen: ieder moet daar op zijn eigen manier voor sparen. Een eigen fonds verbonden aan Sleipnir zou interessant kunnen zijn. Maar als je als fonds, net als andere pensioenfondsen, gebruik wilt maken van fiscale voordelen, dan is een minimaal volume vereist en zo groot zijn we niet. Misschien kunnen we de pensioengelden in de toekomst regelen op een vergelijkbare manier als het Broodfonds. (Over het Broodfonds: zie pagina 22) Dat past wel in onze stroom."

Winst verdelen

Door op deze manier met geldstromen bezig te zijn, gaan Reinoud en zijn compagnons zich op een andere manier verhouden tot geld, kapitaal en inkomen. "Je gaat je vragen: wat is een rechtvaardig inkomen? Ons uitgangspunt is dat wij als vennoten elkaar een inkomen gunnen naar behoefte. Dat is de oefenweg als je met drie of vier vennoten bent", zegt hij. "Het vraagt veel vertrouwen. Je probeert met elkaar in dezelfde stroom te komen en te zien wat de ander nodig heeft." Medevennoot Kaj schuift even aan bij het gesprek. "In het begin hadden we niet veel

nodig", zegt hij. "We namen van de winst wat we nodig hadden. In jaren met een overschot gaat dat gemakkelijk. We merken nu dat het crisis is: er is minder te verdienen. We spreken nu ieder jaar een richtlijn af voor de winstverdeling, waar we altijd nog van kunnen afnaden nadat een nieuwe eigenaar de zaak had gekocht, ging de boel failliet. Naast de winstverdeling tussen de vennoten onderling, is er een verdeelsleutel afgesproken met Sleipnir. Een basisinkomen voor de ondernemers heeft de eerste prioriteit. In magere jaren, zoals in deze crisistijd, gaat er weinig of niets naar Sleipnir. Maar dat is bij 'gewone' bedrijven net zo: die bouwen in slechte jaren ook geen vermogen op of teren zelfs in. "Het kan natuurlijk gebeuren dat een bedrijf binnen Sleipnir failliet gaat. Dat heeft geen consequenties voor de andere bedrijven", legt Reinoud uit.

Klanten betrekken

Een vraagstuk waar de vennoten nog op broeden, is hoe ze hun klanten meer kunnen betrekken bij het bedrijf. "Je werkt uiteindelijk voor de klanten, dus wil je hun behoeftes kennen. Maar we hebben nu vier winkels en twintigduizend klanten, die kun je niet allemaal vragen wat ze willen. Klanten kunnen ook een rol spelen bij de financiering. Op kleine schaal hebben we daar al mee geëxperimenteerd. Bij een verbouwing hier in Scheveningen hebben we klanten gevraagd om voor € 270 een tegoed te kopen ter waarde van € 300, dat ze na een half jaar mochten besteden. Dan merk je duidelijk dat je twee soorten klanten hebt: de een gaat rekenen en doet mee omdat het voordelig is, de ander vindt het gewoon leuk om ons te steunen. We krijgen nu - na zes jaar - nog steeds tegoedbonnen binnen."

De samenwerkende Sleipnir-ondernemingen
- bieden werk aan ca 425 mensen, waaronder 29 ondernemers/vennoten
- en hebben een gezamenlijke omzet van ca 49 miljoen euro op jaarbasis.

De Beeldhouwwinkel

Winkel voor beeldhouwbenodigdheden met twee vestigingen (Scheveningen en Zutphen), en een dochterbedrijf in Duitsland (Keulen).
www.beeldhouwwinkel.nl

De Blauwe Bloem

Natuurvoedingswinkel in Gent (België)
www.de-blauwe-bloem.org

Dipam

Kaarsenmakerij in Driebergen
www.dipam.nl

Lazuur food community Wageningen

Natuurvoedingswinkel in Wageningen
www.lazuur.com

Nearchus

Uitgeverij en internetboekwinkel (Assen)
www.nearchus.nl

Media Design Van Bemmelen

Audiovisuele producties en dienstverlening (De Wilp)
evanbemmelen@mdvb.nl

Odin Estafette

Groothandel in biologisch-(dynamische) voeding, tevens 18 natuurvoedingswinkels.
www.odin.nl

De Sprank

Peuteropvang en buitenschoolse opvang (Den Haag)
www.bsohetgrotehuis.nl

Apple verzuipt in de miljarden...

Door Arjen Nijeboer

In maart 2012 meldde de zakenpers dat Apple 97,6 miljard dollar aan "overtollige liquide middelen" in kas had. Dat betekent dat Apple zoveel geld in kas heeft dat ze er geen enkele zinnige bestemming voor kan bedenken. Alle salarissen en bonussen zijn uitgekeerd, de privé-vliegtuigen van het topmanagement en de peperdure marketingcampagnes zijn afgerekend, de kosten van research and development zijn voldaan en er is geld opzijgezet voor toekomstige investeringen. Daarna heeft het bedrijf nog steeds 97,6 miljard dollar over. En geen idee wat ermee te doen.

Bulken van het geld

Dit feit vestigt de aandacht op een eigenaardig verschijnsel. Wij zijn gewend te denken in termen van schaarste en we menen dat er te weinig is van allerlei zaken, vooral van geld. En inderdaad, het kapitalistische systeem creëert continu crises en allerlei groepen en kringen in de samenleving beschikken over te weinig middelen. Maar tegelijk zorgt het systeem op andere plekken in de samenleving, zoals in de top van het bedrijfsleven en de financiële wereld, voor gigantische geldhopen. Op veel plekken klotst het geld over de randen. En dat levert problemen op.

Apple zal dat geld namelijk niet op een bankrekening laten staan. Nee, dit geld "investeren" in onroerend goed (grond) en aandelen levert veel meer op. Dat zijn dan meestal de bestemmingen waar overtollig geld heen vlucht, en die vlucht is één van de fundamentele oorzaken voor de steeds maar terugkerende economische en financiële crises in de moderne werldsamenleving. Want grond en aandelen hebben geen inherent logische prijs. Grond en aandelen kunnen altijd maar in prijs blijven stijgen zolang zelfzuchtige investeerders geloven dat er straks nog zelfzuchtigere investeerders verschijnen die nog meer bieden. Als dit misgaat, stort het piramidespel in, met veel bijkomende schade in de economie als gevolg.

Waarheen dan wel?

Wat zou er wel met de winst moeten gebeuren? Afhankelijk van politieke voorkeuren of maatschappijvisie worden er meestal de volgende antwoorden gegeven. Rechtse mensen geloven dat de winst naar de aandeelhouders of naar nog hogere bonussen voor het topmanagement moet. Linkse mensen willen dat de staat alles via hogere belastingen afrooft.

De vakbonden eisen de poet op in de vorm van hogere lonen voor de werknemers en de consumentenorganisaties eisen lagere productprijzen.

Voor sommige bestedingsdoelen is iets te zeggen: de prijzen van Apple-producten zijn inderdaad aan de hoge kant. Voor andere is eigenlijk niets te zeggen. Particuliere kapitaal-eigenaars bijvoorbeeld dragen maar beperkt bij aan de productie maar souperen wel veel geld op. Bedrijfskapitaal zou beter beheerd kunnen worden door nonprofit-instellingen (bijvoorbeeld stichtingen), ofwel door het 'geestesleven', en die krijgen wel gemaakte kosten vergoed maar mogen niet de overwinsten verbrassen.

Winst komt uit het geestesleven

Waar zouden de overwinsten logischerwijs dan wel heen moeten? Overwinst moet naar het 'geestesleven' stromen, naar het gebied van opvoeding, onderwijs, zorg, cultuur, religie, de kunsten, enzovoort. Want dit gebied, waar menselijke talenten en capaciteiten tot ontwikkeling worden gebracht, is welbeschouwd de bron van winst en heeft een deel van die winst no-

dig om als bron te kunnen blijven stromen.

Feit is dat de inkomsten van Apple slechts deels zijn te danken zijn aan inspanningen van het bedrijf zelf. Stel dat je Steve Jobs met al zijn kennis en kunde, al zijn medewerkers en alle gebouwen en inventaris zou overhevelen naar een tweede planeet die economisch veel minder is ontwikkeld. Het delven van grondstoffen is daar duurder, toeleveringsbedrijven werken veel minder efficiënt, de infrastructuur is er slechter, consumenten hebben er minder geld, enzovoort. In zo'n omgeving zou Apple veel duurder produceren, waarschijnlijk veel minder verkopen en ook veel minder winst maken.

Een deel van de opbrengst is dus te danken aan de 'kwaliteit van het land' waarin het bedrijf opereert. En die kwaliteit is de afgelopen eeuwen sterk verbeterd door de menselijke geest. De mens ontvangt ideeën vanuit, ja waaruit? - en bedenkt daarvoor praktische toepassingen die de productiviteit van de economie in de loop van de geschiedenis enorm hebben doen stijgen. De zo ontstane extra middelen hebben een hoogontwikkelde infrastructuur mogelijk ge-

maakt en grootschalig onderwijs.

Heel interessant is het inzicht dat winst logisch gelijk is te stellen aan het deel van de bedrijfsinkomsten dat niet aan de werknemers of het management is te danken, omdat de winst juist over is als alle onderlinge, contractueel overeengekomen vergoedingen zijn betaald.

De kwaliteit van het land zorgt dus voor extra winst in het bedrijfsleven, en moet tegelijkertijd zelf leven van geldoverschotten - dat is de definitie van winst - opdat er ook in de toekomst ontwikkeling en winst moet zijn.

Winst is goed!

Winstgevendheid toont in beginsel dat een onderneming gezond draait en producten en diensten verzorgt waar behoefte aan is. Anderzijds zijn er maatschappelijke gebieden die moeten leven van de winsten vanuit de economie. Winst is dus onontbeerlijk voor een positieve toekomstige ontwikkeling mits de winst terugvloeit naar de bron - het geestesleven - zodat die bron ook in de toekomst blijft stromen.

Genoeg te doen, geen werk?

Volgens de cijfers zijn er in Nederland op het moment 650.000 mensen werkloos, dat is ruim 8% van de beroepsbevolking. Is het probleem van de werkloosheid op te lossen?

We vroegen het aan de Engelse econoom Christopher Houghton Budd.

Door John Hogervorst

Ik heb moeite met het begrip "werkloosheid". Het is een begrip dat alleen binnen een kapitalistisch kader bestaansrecht heeft, omdat het kapitalisme altijd belang heeft bij een zeker aantal mensen dat werkloos is. De gedachte van de "volledige werkgelegenheid", zoals die na de tweede wereldoorlog opkwam, is geen ka-

pitalistisch scenario en kan binnen het kapitalisme ook niet gerealiseerd worden, zoals iedereen die iets van economie weet bekend is. Want op het moment dat de volledige werkgelegenheid gerealiseerd zou zijn, zouden de lonen niet meer laag gehouden kunnen worden omdat er geen reserveleger van arbeidskrachten meer gereed staat. Zolang het kapitalisme bestaat zal er werkloosheid zijn.

Wie zich bezighoudt met het probleem van de werkloosheid zou zich feitelijk moeten bezighouden met het probleem van het kapitalisme. In het kapitalistische systeem wordt altijd gebruik gemaakt van de goedkoopste arbeid, waar dan ook ter wereld. Een aanhanger van het kapitalistische systeem die zich zorgen maakt over het probleem van de werkloosheid zou ik zeggen: waarom wordt dan zoveel geld besteed aan vernietigingsmiddelen, aan wapens en oorlogen? Er zijn andere dingen die gedaan zouden kunnen worden om de werkloosheid te verminderen. Zoals er ook alternatieven zijn voor het verplaatsen van de industriële productie naar China of India.

De economie van de overvloed

Je zou het probleem van de werkloosheid kunnen oplossen door van concept te veranderen. Als ik het huis van een oude dame wil verbouwen, een zieke wil verzorgen, iets aan de milieuvervuiling wil doen - waarom zou ik dan werkloos zijn? Het begrip werkloosheid is erg nauw gedefinieerd. Ik zie geen werkloosheidsprobleem, maar wel een probleem in de manier waarop wij over werkgelegenheid praten.

Wat betreft de moderne economie is één ding duidelijk: er wordt ontzettend veel winst gemaakt. Dat is niet altijd even zichtbaar omdat het geld zo slecht besteed wordt. Elk jaar opnieuw worden enorme bedragen weggegooid aan bewapening, ruimtevaart en meer van dat soort zaken. In Rudolf Steiners termen zou je hieruit kunnen afleiden dat de economie in staat is veel schenkgeld voort te brengen. De kapitalistische economie is een economisch systeem dat een grote overvloed voortbrengt. De grote vraag is natuurlijk wat we met die overvloed doen. Wanneer

we niet inzien dat deze overvloed weggeschonken moet worden, als kapitaal en winst privé-eigendom blijven, oftewel: als de overvloed niet bewust wordt weggeschonken, dan geeft de economie het weg, dan worden er wapens geproduceerd en worden producten met opzet zó gemaakt dat ze maar een beperkte levensduur hebben. De overvloed wordt besteed langs de ene of langs de andere weg. Wanneer we het niet bewust doen dan gebeurt het door vernietiging of verspilling, en dat is de economische realiteit.

Als je naar de fenomenen kijkt, is er geen sprake van een gebrek aan geld of welvaart. Het fundamentele probleem ligt in de vraag hoe we hierover onze gedachten vormen en hoe we verdelen wat er te verdelen valt. De gelden die nu worden besteed aan uitkeringen voor zieken of werklozen tonen ook aan hoe winstgevend de moderne economie is. Deze mensen worden nu, strikt economisch beschouwd, betaald om niets te doen: ze produceren niets. Het is dus mogelijk dat

een groot deel van de mensheid weggeschonken moet worden, als kapitaal en winst privé-eigendom blijven, oftewel: als de overvloed niet bewust wordt weggeschonken, dan geeft de economie het weg, dan worden er wapens geproduceerd en worden producten met opzet zó gemaakt dat ze maar een beperkte levensduur hebben. De overvloed wordt besteed langs de ene of langs de andere weg. Wanneer we het niet bewust doen dan gebeurt het door vernietiging of verspilling, en dat is de economische realiteit.

Als je naar de fenomenen kijkt, is er geen sprake van een gebrek aan geld of welvaart. Het fundamentele probleem ligt in de vraag hoe we hierover onze gedachten vormen en hoe we verdelen wat er te verdelen valt. De gelden die nu worden besteed aan uitkeringen voor zieken of werklozen tonen ook aan hoe winstgevend de moderne economie is. Deze mensen worden nu, strikt economisch beschouwd, betaald om niets te doen: ze produceren niets. Het is dus mogelijk dat

DE SOCIALE HOOFDWET

Altruïsme als fundament voor de samenleving

Door Arjen Nijeboer

In 1905 en 1906 schreef Rudolf Steiner een tweedelig artikel*, waarin hij de ‘sociale hoofdwet’ formuleerde. Deze luidt:

”Het welzijn van een geheel van samenwerkende mensen is des te groter, naarmate de enkeling minder aanspraak maakt op het resultaat van zijn prestaties, dat wil zeggen naarmate hij meer daarvan aan zijn medewerkers afstaat en naarmate meer van zijn behoeften niet uit eigen prestaties, maar door de prestaties van anderen worden bevredigd.”

(‘Medewerkers’ slaat in dit verband op de andere personen die werkzaam zijn in de gemeenschap.) Verderop in zijn artikel noteerde Steiner een nog kortere versie van de wet: “Het welzijn van de mensen is des te hoger naarmate het egoïsme geringer is.”

Een ijzeren natuurwet

Hoe moeten we deze wet begrijpen? Enerzijds wijst deze wet op het objectieve feit dat in de moderne economie niemand nog zijn eigen consumptiegoederen voortbrengt. Een meubelmaker maakt (bijna) al zijn meubels voor anderen. Het brood dat hij eet en de auto waarin hij rijdt, worden door anderen voor hem geproduceerd. Zonder ver doorgevoerde arbeidsdeling - het verschijnsel dat mensen zich specialiseren en deelhandelinge uitvoeren binnen een groter geheel van werkzaamheden - zouden we lang niet zo welvarend zijn.

Uit dit gegeven volgt onvermijdelijk een belangrijk aspect van de sociale hoofdwet: omdat alle producten die een mens gebruikt door anderen worden gemaakt, is hij het beste af als die anderen niet op hun eigen behoeften, maar maximaal op de bevrediging van de *behoefte* van *anderen* zijn gericht. En dat geldt in volledige wederkerigheid.

Een derde, en belangrijk, aspect is, dat we ons doorgaans niet bewust zijn van de objectieve werkelijkheid van dit punt. Met andere

woorden, we werken en produceren feitelijk voor de ander maar realiseren ons dit niet, net zo goed als we niet werkelijk lijken te beseffen dat het de ander is die voor ons werkt. Onze innerlijke gesteldheid en intentie zijn immers vaak helemaal niet gericht op de ander maar op ons eigen belang: vaak werken mensen met het oog op hun eigen salaris of bonus e.d. en zijn ze niet of nauwelijks bezig met de behoeften van degenen voor wie ze feitelijk werken. Dat wordt ook goedgekeurd en uitgedragen door de economische wetenschap: bijna elk economisch handboek in de wereld stelt dat het goed is wanneer mensen hun eigenbelang volgen.

Rudolf Steiner beschreef dat de sociale hoofdwet als een ijzeren natuurwet is, en dus werkt, ongeacht of de mens zich ervan bewust is of niet. Alle bestaande organisatievormen en instellingen in de samenleving bevorderen óf het egoïsme óf het altruïsme, en wanneer individuen zich meer in altruïstische of egoïstische richting begeven, kan een samenleving binnen korte tijd in z’n geheel overschakelen van de egoïstische naar de altruïstische modus, en omgekeerd. Hoe is dat te begrijpen?

De paradox van Flood

Hiervoor moeten we kijken naar één van de beste illustraties van de sociale hoofdwet, het werk van de Amerikaanse wiskundige Merrill M. Flood omtrent de speltheorie van samenwerking en conflict, bekend geworden als het ‘prisoner’s dilemma’. Wij spreken hier liever van de ‘paradox van Flood’. Beschouw een samenleving bestaande uit duiven en haviken. De duiven zijn vredelievend en altruïstisch: ze zijn gericht op het vervullen van de behoeften van de anderen, zijn dus ook productief voor die anderen, en ze komen in redelijkheid tot onderlinge overeenkomsten. De haviken zijn egoïstisch en agressief: ze zijn gericht op hun eigenbelang, zijn dus niet of nauwelijks productief voor anderen, en proberen conflicten te winnen met bedrog of geweld.

Wanneer twee duiven A en B samenwerken en productief zijn voor elkaar, is de totale opbrengst 6 eenheden, en zij delen de opbrengst: beiden krijgen 3. Maar als zij zich beide gedragen als havik, zijn zij niet werkelijk productief voor elkaar (ze zijn immers gericht op hun eigenbelang) en bovendien stoppen ze de meeste energie in het elkaar bestrijden en manipuleren. Hun totale opbrengst is 2, en beide krijgen 1.

Stel nu dat A een duif is, en B een havik. In dat geval zal de totale opbrengst niet 6 maar 5 zijn (in verband met het dalende marginale grensnut, dit punt is hier verder niet belangrijk): B pakt de hele poet en A krijgt niets.

Uit een juiste analyse van deze scenario’s volgt iets heel vervelends. Enerzijds is het duidelijk dat *voor de samenleving als geheel*, de opbrengst het grootste is als iedereen zich als duif gedraagt. Het algemene welvaartsniveau is dan het hoogst en door de redelijkheid en eerlijkheid van de duiven is de onderlinge verdeling geen probleem. Maar tegelijk volgt hieruit dat het *voor het individu* eigenlijk in elk scenario aantrekkelijker is om zich als havik te gedragen. Als A een duif is, dan pakt B 3 eenheden als hij zich ook als duif gedraagt, maar 5 eenheden als hij zich als havik gedraagt. Als A een havik is, dan is het voor B beter om zich ook als havik op te stellen, want alleen dan kan hij zich enigszins beschermen tegen het havikschap van A en toch nog 1 eenheid verkrijgen (als hij zich als duif tegenover havik A opstelt, krijgt hij niets).

In een gemeenschap van duiven die met een klein aantal haviken geconfronteerd worden, zijn de duiven ook haast genoodzaakt om zich als haviken te gaan gedragen. Alleen zo kunnen ze hun verlies beperken. Een klein aantal haviken kan de balans al doen doorslaan, en een hele samenleving van duiven dwingen om van de altruïstische in de egoïstische modus over te springen. Als iedereen zich ‘rationeel’ gedraagt, dan evolueert een samenleving dus naar een soort evenwichtstoestand die wordt gekenmerkt door een permanente strijd van allen tegen allen, waarin veel energie verloren gaat in onderlinge conflicten, in bedrog en manipulatie, en in pogingen zich daartegen te beschermen. Een situatie waarin de individuele leden van een gemeenschap zich als duiven gedragen, is voor de gemeenschap het beste, maar is onhaalbaar als ook maar een deel van de individuen voor het eigenbelang gaat, terwijl dat laatste uit individueel perspectief het beste is. Dat is de paradox van Flood. Hoe kunnen we aan die helse paradox ontsnappen?

De spirituele dimensie

Op dit punt doet de geestelijke dimensie zijn intrede. In zijn artikel uit 1906 stelt Rudolf Steiner dat een samenleving de altruïstische modus alleen kan bereiken als deze zich geestelijke, hogere doelen stelt: “Als een mens voor iemand anders werkt, dan moet hij in die ander de grond voor zijn arbeid vinden; en wanneer iemand voor de hele gemeenschap zou moeten werken, dan moet hij de waarde, het wezen en de betekenis van die hele gemeenschap ondervinden en voelen. Dat kan hij alleen als die hele gemeenschap nog iets heel anders is dan alleen maar een meer of minder onbestemde som van afzonderlijke mensen. Zij moet door een werkelijke geest vervuld zijn, waaraan iedereen deelneemt. Zij moet zo zijn, dat elke eenling voor zichzelf zegt: zij is goed, en ik wil dat zij dat is. De gemeenschap moet een geestelijke missie hebben.”

Het probleem is, kort gezegd, dat het niet mogelijk is om alle leden van een gemeenschap tot universeel duifschap te brengen alleen door de nuchtere voordelen voor een ieder logisch uit te leggen (al was het maar omdat het individu het deel dat hij krijgt altijd kan vergroten door zich als havik te gedragen). Rudolf Steiner drukt het zo uit:

“Een nuchtere economische theorie kan nooit een drijfveer tegen de machten van het egoïsme zijn. (...) Wat alleen kan helpen, is een geestelijke wereldbeschouwing, die door zichzelf, door dat wat ze te bieden heeft, zich in de gedachten, in de gevoelens en in de wil, kortom in de hele ziel van de mens inleeft. Het geloof (...) in de goedheid van de menselijke natuur is slechts deels juist; voor een ander deel is ze echter één van de ergste illusies. Ze is in zoverre juist, dat er in elk mens een ‘hogere zelf’ sluimert dat kan worden gewekt. Maar het kan alleen uit zijn sluimer worden gewekt door een wereldbeschouwing die de hierboven genoemde eigenschappen heeft.”

De duiven zullen nieuwe wegen moeten vinden om duiven te blijven, door hun hele gemeenschap te laten doortrekken van geest, waardoor ook degenen met havikachtige neigingen duif kunnen blijven of worden.

(Met dank aan Jos Verhulst)

Noten:

*“Geisteswissenschaft und soziale Frage”, dit artikel van Steiner verscheen oorspronkelijk in het tijdschrift Lucifer-Gnosis (nrs. 30 en 32) en is opgenomen in “Verbeter de wereld (en begin samen): de sociale hoofdwet” (Assen: Nearchus, 2009).

Eerlijker verdelen werkt!

Is een samenleving ermee gediend wanneer ieder zich op eigenbelang richt? Stijgt het algemeen welzijn wanneer ik primair op mijn eigen welzijn inzet? Rudolf Steiners sociale hoofdwet stelt iets anders, namelijk dat het algemeen welzijn toeneemt naarmate de individuele mens meer op het welzijn van de anderen is gericht. “Het welzijn van de mensen is des te hoger naarmate het egoïsme geringer is.” Het veel besproken boek *The Spirit level* van Wilkinson en Pickett vormt een bevestiging van Steiners visie.

Door Ruud Thelosen

Wilkinson en Pickett schreven hun boek op basis van een schat aan statistische informatie en vele meta-analyses, over meerdere landen en over een periode van verschillende jaren. De basiscijfers zijn afkomstig uit 20 landen, waaronder de Verenigde Staten. De conclusie die de auteurs op basis van hun onderzoek trekken, is verrassend eenvoudig maar tegelijkertijd schokkend: er bestaat een sterk verband tussen inkomensongelijkheid en een groot aantal sociaal maatschappelijke factoren zoals misdaad, gezondheid, onderwijs en zelfmoord. *“Hoe kleiner de inkomensongelijkheid hoe beter al deze cijfers uitvallen”*. Anders gezegd: in landen waar de inkomensverschillen klein zijn is minder misdaad, komt zelfmoord minder voor en functioneren onderwijs en gezondheidszorg beter dan in landen met grote inkomensverschillen.

Het aanpakken van de bedoelde maatschappelijke problemen, is dus niet zozeer afhankelijk van het welvaartsniveau maar van een gelijkere verdeling van inkomen. Diehards, of statistici, zullen zich meteen afvragen of het verband tussen inkomensongelijkheid en de genoemde cijfers ook werkelijk significant is. Het antwoord luidt bevestigend en de cijfers staan in het boek. De volgende vraag is of er dan ook een werkelijk causaal verband bestaat. Dat is veel moeilijker te bewijzen, al doen de auteurs een poging. Er kan pas sprake zijn van een causaal verband als er ook een opeenvolging in de tijd is. Na het instorten van het communisme in Rusland steeg de inkomensongelijkheid daar sterk en was er ook een daling van de gemiddelde levensverwachting. Om wetenschappelijk aan te tonen dat er hier sprake is van een *causaal* verband, dienen alle andere mogelijke factoren die van invloed zouden kunnen zijn te worden uitgesloten. Dat is complex en zou nog jaren van onderzoek vergen.

Daar hoeven politici echter niet op te wachten. Wil men de sociaal-maatschappelijke problemen van armoede, overgewicht, zelfmoord, criminaliteit, babysterfte, lage levensverwachting, werkloosheid en zelfs schooluitval en lage schoolprestaties aanpakken, dan kan men dit ene instrument al inzetten: het beperken van de inkomensongelijkheid! Bedenk eens wat voor hoge maatschappelijke kosten (en inzet van mensen) nu gemoeid zijn om al deze afzonderlijke problemen aan te pakken, zonder dat er structurele vooruitgang wordt geboekt. Het is dweilen met de kraan open, maar Wilkinson en Pickett laten zien dat het anders kan.

De auteurs maken ook dankbaar gebruik van wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse bioloog Frans de Waal die het gedrag van Bonobo-apen bestudeerde en daarbij ontdekte dat er onder deze apen in belangrijke mate sprake was van sociale relaties, empathie en zelfs van altruïsme. Dat is heel wat anders dan in Darwins evolutietheorie,

met de nadruk op het idee van ‘the survival of the fittest’ en dat van de ‘struggle for life’, gesuggereerd wordt. De Nederlandse oud-Nobelprijswinnaar voor de economie Jan Tinbergen heeft al in de jaren ‘70 van de vorige eeuw in meerdere onderzoeken gewezen op het belang van een beperkte inkomensongelijkheid. Hij pleitte zelfs voor een harde norm. Het verschil tussen het hoogste en laagste inkomen in de samenleving zou volgens hem niet meer dan een factor 5 mogen bedragen en in een bedrijf zelfs maar een factor 4.

Met al het materiaal dat dit boek biedt, gaat het eigenlijk niet meer op, om het verkleinen van de inkomensongelijkheid op te vatten als een voorstel van een (linkse) politieke stroming. Het verkleinen van inkomensongelijkheid is nu feitelijk een onderbouwd en wetenschappelijk aangetoond instrument om een aantal maatschappelijke problemen structureel te verbeteren. Politici van alle partijkleuren zouden zich er sterk voor moeten maken - als ze het werkelijk goed voor hebben met de samenleving. Een bijkomend voordeel is dat samenlevingen met een kleinere inkomensongelijkheid ook meer doen aan duurzaamheid! Dus het milieu en de planeet profiteren mee.

The Spirit Level: Why equality is better for everyone
Richard Wilkinson en Kate Pickett
Penguin Books

“Alle belangen, en daarmee ook alle levensomstandigheden, veranderen als men bij de aanschaf van zijn zaken niet meer zichzelf maar de anderen voor ogen houdt. Waarop moet iemand letten als hij zijn eigenbelang dienen kan? Dat hij zoveel mogelijk verdient, toch? Hoe de anderen moeten werken om hun behoeften te bevredigen, daar kan hij dan toch geen rekening mee houden? Op die manier moet hij zijn krachten in de strijd om het bestaan inzetten. Als ik een onderneming opzet die mij zoveel mogelijk opbrengst moet opleveren, vraag ik me niet af op welke wijze de arbeidskrachten ingezet moeten worden die voor mij werken. Wanneer het niet om mij gaat maar om het oogmerk ‘Hoe dient mijn arbeid de anderen?’ dan verandert alles. Niets zet mij er dan toe aan om iets te ondernemen wat voor een ander schadelijk kan zijn. Ik stel dan mijn krachten niet in dienst van mijzelf maar in dienst van de ander. En dat heeft een heel andere inzet van krachten en vaardigheden van mensen tot gevolg.”
(Rudolf Steiner)

VRIJHEID VAN ONDERWIJS: WAAROM STAATSGECONTROLEERD ONDER- WIJS SLECHT, DUUR EN ONAANGENAAM IS

Door Arjen Nijeboer

Ondanks de zalvende verzekering-
gen die politici regelmatig afgeven
over 'het belang van de vrijheid van
onderwijs', heeft de staat overal in
het Westen een beslissende greep
op het onderwijs. In Nederland
verplicht de staat enerzijds ouders
om hun kinderen al vanaf jonge
leeftijd naar een staatsgecontro-
leerde school te sturen, waar ze
lange dagen uiterst inefficiënt on-
derwijs volgen. De staat sticht zelf
zulke scholen, legt de overige scho-
len forse inhoudelijke verplichtin-
gen en verboden op, en dwingt de
burgers op straffe van gevangenis
om voor dit onderwijs te betalen.

De meeste mensen beseffen niet
dat dit systeem van gedwongen
staatsgecontroleerd onderwijs
slechts geleidelijk in de loop van de
afgelopen eeuw is ingevoerd, vaak
met moreel twijfelachtige doelstel-
lingen (zie hiervoor het boek van
Geert de Vries uit 1993, *Het peda-
gogisch regiem*).

De staatscontrole is hoogst on-
gelukkig omdat de staat totaal
niet geschikt is om het onderwijs
te reguleren. Het onderwijs be-
vindt zich in het geestesleven, en

haar hele aard en functioneren is
wezensvreemd aan het politiek-
juridische karakter van de staat.
Ambtenaren en politici als zo-
danig hebben geen verstand van
pedagogie, opvoeding en scholing.
Ze hebben ook geen beeld van de
concrete leerlingen met wie de op-
voeder of leraar concreet te maken
heeft. De eisen die de staat aan het
onderwijs stelt, zijn dan ook alge-
meen en abstract en komen voort
uit een eenzijdig mensbeeld, vol-
gens welke een mens zich mecha-
nisch en rechtlijnig ontwikkeld.

Om het maar eens hardop te zeg-
gen: toppolitici en topambtenaren
lijden vaak aan intellectuele zelf-
overschatting. Zo komen ze op
het idee dat zij over de talenten
beschikken om iets centraal aan te
sturen dat naar zijn aard zelf niet
centraal te besturen valt (maar dat
door centrale aansturing wel ont-
wricht kan worden).

Vanuit haar eigen aard moet de
staat wel streven naar 'nette bur-
gers'. Nette burgers verzetten zich
niet tegen beslissingen die over
hun hoofden heen genomen wor-
den, betalen netjes hun belasting-
en wijden zich na hun oplei-
ding liefst 40 jaar of langer aan hun
werkleven. Het is logisch dat de
staat haar machtspositie gebruikt
om de eisen vanuit de huidige po-
litiek-economische orde aan het
onderwijs op te leggen.

Dat is volgens Rudolf Steiner een
fundamentele fout. Hij hamerde
erop dat elke nieuwe generatie
kinderen unieke en onverwachte
kwaliteiten, impulsen en talenten
met zich meebrengt. De bestaande
orde zou die impulsen vol vertrou-
wen moeten stimuleren, en ze niet
bij voorbaat verlammen door aan
het nieuwe allerlei eisen te stel-
len vanuit de beperkte, oude blik-
richting.

In ons systeem moeten alle school-
typen en pedagogische richtin-
gen zich aan dezelfde uitgebreide
overheidsregulering aanpassen.
Bijzondere kenmerken van aller-
lei schooltypes gaan verloren in
een grauwe uniformiteit. Hierdoor
kunnen allerlei pedagogische on-
derwijsrichtingen niet werken zo-
als ze dat vanuit hun visie zouden
willen. In de praktijk moeten ze

zich met een of twee handen op
de rug gebonden zien te bewijzen.
Volgens Rudolf Steiner werkt het
concurrentieprincipe schadelijk in
de economie, maar is het op zijn
plaats in het geestesleven (waartoe
het onderwijs behoort, samen met
o.a. kunst, cultuur, wetenschap-
pen, media, religie enzovoort). Het
is ironisch en veelzeggend dat de
staat de boel op z'n kop zet: in het
geestesleven draait ze de concur-
rentie de nek om en in de economie
wordt kunstmatige, destructieve
concurrentie via EU-wetgeving en
marktwaakhonden dwingend op-
gelegd.

Privaat onderwijs in Afrika en Azië

Is eigenlijk ooit aangetoond dat de
invloed van de staat op het onder-
wijs positief uitpakt? Eén van de
weinigste plekken op de wereld waar
vrij en privaat onderwijs nog vrij
concurrere met staatsgecontro-
leerd onderwijs is de Derde We-
reld. Tijdens een trip voor de We-
reldbank ontdekte professor James
Tooley het bestaan van een uitge-
breid netwerk van private scholen
in Hyderabad, India. Hij raakte
gefascineerd en deed vervolgens
jarenlang veldonderzoek naar vrij
privaat onderwijs in India, Ghana,
Kenia, Nigeria en China dat hij be-
schreef in zijn boek *The beautiful
tree* (2009). Deze scholen richten
zich op de armste klassen en lera-
ren op dergelijke scholen hebben
doorgaans geen lesbevoegdheid.

Zijn conclusie was keer op keer dat
deze scholen goedkoper en kwal-
itatief beter zijn dan het officiële
staatsonderwijs.

Tooley stuitte op een paar opmer-
kelijke feiten. Eén daarvan was
dat arme ouders vaak de voorkeur
geven aan private scholen vanwe-
ge hun hogere kwaliteit, ondanks
het feit dat private scholen om
een, minimale, financiële bijdrage
vragen terwijl het officiële staats-
onderwijs "gratis" is. Voor ouders
die helemaal niets kunnen betalen,
hebben private scholen meestal
manieren gevonden om hun kinde-
ren toch te onderwijzen. Daarnaast
vond Tooley dat veel ontwikke-
lingsconsultants van het Wereld-
bank-, Unicef- en Oxfam-type zich
wel bewust zijn van de kracht van
de private scholen en van de na-

delen van het staatsgecontroleerde
onderwijs, maar om één of andere
reden toch alleen met het officiële
staatsonderwijs werken.

Thuisonderwijs in Amerika, Engeland en Vlaanderen

Vrijheid van onderwijs begint met
de vraag: stuur ik mijn kind wel
naar school? Eeuwenlang was
thuisonderwijs in Europa iets
heel normaal. Mensen als Albert
Einstein genoten thuisonderwijs.
In Nederland zijn de mogelijkhe-
den voor thuisonderwijs uiterst
beperkt, op dit moment krijgen
slechts circa 400 kinderen in Ne-
derland thuisonderwijs.

Echter in bijvoorbeeld Amerika,
Engeland en Vlaanderen is thuis-
onderwijs gewoon toegestaan en
nagenoeg ongereguleerd. Ouders
hoeven geen lesbevoegdheid te
hebben en sturen slechts een brief-
je naar de bevoegde instanties dat
hun kind voortaan thuisonderwijs
volgt. Alleen in Amerika al krijgen
momenteel 1,5 miljoen kinderen
thuisonderwijs.

Financieel worden deze gezinnen
sterk benadeeld. Want kinderen
die naar een staatsgecontroleer-
de school gaan, worden door de
staat gesubsidieerd (in Nederland
momenteel 6100 euro per kind per
jaar in het basisonderwijs en 7600
euro in het voortgezet onderwijs).
Maar thuisonderwijzende ou-
ders krijgen niets, moeten al hun
eigen kosten voldoen, terwijl ze
tevens via de belastingen worden
gedwongen om het staatsgecon-
troleerde onderwijs waar ze geen
gebruik van maken mee te finan-
ciereren.

De staat vervalt dus de concur-
rentie tussen het officiële en het
alternatieve thuisonderwijs. Toch
wijzen alle onderzoeken uit dat
thuisonderwijs kwalitatief veel
beter is. In 2002 bekeek de Neder-
landse thuisonderwijsdeskundige
Henk Blok van de Universiteit van
Amsterdam een hele reeks buiten-
landse onderzoeken naar de kwal-
iteit van thuisonderwijs en vatte sa-
men (in het Nederlands Tijdschrift
voor Onderwijsrecht en Onder-
wijsbeleid, jrg. 14 nr. 4):

"Bijna alle hier besproken onder-

zoeken wijzen in dezelfde rich-
ting. Kinderen die thuisonderwijs
hebben gekregen, onderscheiden
zich in hun schoolvorderingen en
in hun sociaal-emotionele ont-
wikkeling in positieve zin van hun
leeftijdsgenoten die schoolonder-
wijs gekregen hebben. Volgens
sommige onderzoeken bedraagt
de gemiddelde voorsprong van to
[thuisonderwijs]-kinderen zelfs
meerdere leerjaren. Een dergelijke
voorsprong mag men zondermeer
fors noemen. (...) Wetenschappe-
lijk gezien zijn er geen argumenten
om thuisonderwijs als een min-
derwaardige onderwijsvorm te be-
schouwen."

Blok haalt allerlei redenen aan
waarom thuisonderwijs zo gunstig
afsteekt. Een greep: ouders ken-
nen hun kinderen het beste en zijn
van nature uitstekende coaches,
bijvoorbeeld bij het zindelijk wor-
den en de vroege taalontwikkeling.
Eén-op-éénonderricht blijkt in alle
gevallen de meest effectieve onder-
wijsmethode te zijn. Het gebruik
van de leertijd is in een thuison-
derwijssituatie veel efficiënter, en
thuis kunnen kinderen vrijwel ein-
deloos vragen stellen, wat in een
schoolsituatie onmogelijk is.
Tegelijk zijn argumenten tegen
thuisonderwijs vaak ronduit ab-
surd. Zo wordt altijd weer inge-
bracht dat thuisonderwijs on-
wenselijk is omdat het kinderen
in hun emotionele en sociale ont-
wikkeling zou storen. Kennelijk is
sociaal-emotionele ontwikkeling
volgens deze critici alleen mogelijk
als je 25 personen van gelijke leef-
tijd in rijen en binnen vier muren
hele dagen lang naar een 'sprekend
hoofd' laat luisteren. In werkelijk-
heid houden kinderen die thuis-
onderwijs volgen, veel meer tijd
over voor teamsporten, muziek-
les, vrijwilligerswerk, enzovoort.
Zij hebben uiteraard buurkinde-
ren, familie, enzovoort. Niettemin
werkt staatssecretaris Dekker van
onderwijs, die blijkens zijn CV
geen enkele ondervijerservaring be-
zit, aan een totaalverbod op thuis-
onderwijs.

Waldorf Homeschooling

Een bijzondere beweging is die van
de "Waldorf Homeschooling" (zie
bijvoorbeeld www.christopherushomeschool.org): ouders die de

vrije-schoolpedagogie van Rudolf
Steiner in het thuisonderwijs toe-
passen.

De Antwerpenaar Jos Verhulst, die
zelf decennialang op verschillen-
de Steinerscholen in België les gaf,
ging zijn vier kinderen thuison-
derwijs geven toen ze op een gegeven
moment aankondigden niet meer
naar school te willen. Ze vonden
school stomvervelend. Verschillen-
de Vlaamse kranten ge-
haald omdat ze de jongste univer-
siteitsstudenten van Vlaanderen
waren. Zij gingen studeren op een
leeftijd van 15, 15, 16 en 19 jaar.
Verhulst vertelde eens dat hij pas
in de thuisonderwijssituatie de
kracht van de Steiner-pedagogie
heeft leren kennen, en merkte op
dat je zonder school tien keer zo
snel leert.

De kern van de zaak

Onder de jongeren die nu opgroeien
bevinden zich vele jongeren met
ideeën die tegelijk heel praktisch
en vaardig zijn, zakelijk en enthousiast.
Zij brengen nieuwe kwalitei-
ten en impulsen mee. Vrijheid van
onderwijs geeft hen de mogelijk-
heid zich naar hun aard en ideaal
te ontwikkelen.

Steiner sprak ooit iets heel belang-
rijks uit toen hij zei dat het in het
geestesleven gaat om de reële kwa-
liteiten van de leraar, om dat wat hij
kan, en niet dat wat hij zou moeten
kunnen. Werkers in het geestesleven
moeten werken vanuit hun eigen vi-
sies en kundes, vanuit eigen moti-
vatie en eigen waarneming van de
geestelijke behoeften en ontwikke-
lingsvragen van de mensen met wie
ze werken. Staatsregulering verlamt
hen, maakt hen tot ongelooftwaard-
ige en oninteressante uitvoerders
van een systeem en legt een verstik-
kende deken over het vrije initiatief.
De school van de toekomst ziet er
waarschijnlijk heel anders uit dan de
school zoals wij die nu kennen. Een
mengvorm van groepsgevoel onder-
richt, thuisonderwijs, studiehuis,
huiswerkinstituut, life long learning,
onderwijs op afstand, persoonlijke
privé-leraren, enzovoort. Waar het
om gaat is dat al die vormen vanuit
privé-initiatief kunnen ontstaan, en
dat ze de volle gelegenheid krijgen
om in de praktijk te bewijzen wat ze
waard zijn.

Nederlandse staatsvrije onderwijsinitiatieven

Basisschool Anfortas is een "staatsvrije Vrije School" in Breda, in 1997 opgericht door Hendrik Brandsma en mede gerund door Hettie Elsen. Ouders betalen 1/12e deel van hun netto-inkomen als schoolgeld. De school is ingeschreven als een maatschap en is ongesubsidieerd (ouders met kinderen op Anfortas voldoen wel aan de leerplichtwet). www.anfortas.nl

Aventurijn in Loenen bestaat sinds 2000 en heeft ca 30 leerlingen in de leeftijd vanaf ca 4 tot 18 jaar. De school is ongesubsidieerd, maar ouders die hun kinderen naar Aventurijn sturen voldoen wel aan de leerplichtwet. www.aventurijn.org

De Werfklas in Doetinchem is een ongesubsidieerde kleuter- en basisschool op antropofosofische grondslag. De school heeft 40 leerlingen. Het schoolgeld bedraagt 300 euro per kind per maand. Dit is ongeveer de helft van wat andere scholen krijgen aan overheids subsidie. www.werfklas.nl

De Boerderijschool in Zijldijk (Gr.) bestaat al sinds 1991 als ongesubsidieerde basisschool op antropofosofische grondslag. De school is opgericht door Jeanette Kappé en Ton Kotterer en heeft 20 leerlingen. De ouders betalen schoolgeld. www.deboerderijschool.nl

De Staatsvrije Vrijeschool Zutphen is in september 2014 van start gegaan met ca 10 leerlingen, is ongesubsidieerd en gevestigd in een boerderij. www.staatsvrijevrijeschoolzutphen.nl

De Nederlandse Vereniging voor Thuisonderwijs is een vereniging van ouders (en degenen die als zodanig optreden) die aan hun kinderen thuisonderwijs geven, hebben gegeven of dit serieus van plan zijn. www.thuisonderwijs.nl

VrijOnderwijs.nl is een plek waar ouders, leerkrachten, schoolleiders en anderen die zich betrokken voelen bij het vrijeschoolonderwijs de krachten kunnen bundelen. "Niet de beleidsmakers en managers, maar de ouders en leerkrachten zijn verantwoordelijk voor het kind dat onderwijs krijgt."

“DIRECTE DEMOCRATIE IS EEN KERNSTUK VAN DE SOCIALE DRIEGELEADING”

Sinds 15 jaar zet hij zich in voor de verspreiding van directe democratie: het recht van burgers om direct te beslissen over wet- en regelgeving via referenda en andere instrumenten. En niet zonder succes. Het mede door hem opgerichte Referendum Platform was een drijvende kracht achter het referendum over de Europese Grondwet in 2005 en de goedkeuring in april j.l. door de Eerste Kamer van Nederland’s eerste permanente nationale referendumwet. In zijn ogen is de directe democratie een integraal onderdeel van de sociale driegeleding. Een interview met journalist en activist Arjen Nijeboer.

Door Robert de Hoog

Begin 2015 gaat de Wet Raadgevend Referendum in. Wat verandert er dan?

“Dan kunnen burgers nationale referenda aanvragen over wetten en verdragen nadat deze door de Tweede en Eerste Kamer zijn aangenomen. Daarvoor moeten ze eerst binnen 4 weken 10.000 handtekeningen verzamelen, dan binnen 6 weken 300.000 handtekeningen. Deze handtekeningen mogen vrij op straat worden ingezameld, en we hopen dat inzameling via internet binnen afzienbare tijd ook mogelijk is. Als de handtekeningen goedgekeurd zijn, wordt de datum voor het referendum geprikt. Het referendum is geldig als minimaal 30 procent van de kiesgerechtigden deelneemt. Er is een onafhankelijke referendumcommissie, die maximaal 2 miljoen euro subsidie verdeelt onder de ja- en nee-campagnes. De uitslag is niet bindend, maar als de opkomstrempel is gehaald dan verwacht ik niet dat een Kamermeerderheid de uitslag durft te negeren.”

Zijn jullie blij met deze wet?

“Enerzijds zijn we blij omdat we nu voor het eerst een werkbare nationale referendumwet hebben, die bovendien permanent is. De drempels van de Tijdelijke Referendumwet, die van 2002 tot 2004 bestond, waren twee tot drie keer zo hoog. Daarbij moest je 600.000 handtekeningen binnenhalen en die moesten allemaal op het stadhuis worden gezet. Dus deze wet is een grote verbetering. Anderzijds zijn de drempels in de Wet Raadgevend Referendum nog steeds heel fors en is het referendum niet bindend. We blijven daarom doorstrijden

voor een bindende uitkomst, lagere drempels en langere termijnen. Een referendum zou altijd bindend moeten zijn en er zou geen enkele opkomstrempel moeten zijn. Ook zijn wij voorstander van een volksinitiatief, waarmee burgers eigen voorstellen ter stemming kunnen brengen, en van een verplicht referendum over bijvoorbeeld grondwetswijzigingen en soevereiniteitsoverdrachten aan internationale organisaties.”

Hoe hebben jullie die wet erdoor gekregen?

“Door een lange adem te hebben en niet op te geven, ook al waren er grote obstakels. Invoering van een permanente referendumwet is al twee keer eerder geblokkeerd, eerst door de VVD’er Hans Wiegel in 1999, daarna nog eens door dat rampzalige CDA-VVD-LPF-kabinet. Maar na het succesvolle referendum over de Europese Grondwet in 2005, waar wij als Referendum Platform ons sterk voor hebben ingezet, hebben wij als referendumvoorstanders de koppen bij elkaar gestoken om weer een nieuwe poging te lanceren. Niesco Dubbelboer, mede-oprichter van het Referendum Platform, zat op dat moment in de Tweede Kamer en heeft samen met collega’s twee referendumwetten ingediend: de Wet Raadgevend Referendum en een grondwetswijziging die het correctieve referendum bindend zou maken. Het liefst zien wij dat de grondwetswijziging wordt goedgekeurd, maar deze heeft na de komende verkiezingen een tweede meerderheid nodig en die is er op dit moment niet omdat zowel VVD als CDA tegen zijn. Daarom

hebben we ook een niet-bindende versie ingediend die je met een gewone meerderheid kunt aannemen. Zodat we nu in ieder geval nationale referenda kunnen houden. We hopen dat de praktijk naar meer gaat smaken.”

Dus ook het referendum over de Europese Grondwet is door jullie aangezwengeld?

“Ja, dat wil zeggen, het Referendum Platform heeft vanaf de start van de Europese Conventie in 2002 samen met partnerorganisaties in heel Europa gelobbied voor het opnemen van direct-democratische instrumenten in de Europese Grondwet, wat tot de invoering van het Europees Burgerinitiatief heeft geleid, en voor het houden van nationale referenda in zoveel mogelijk EU-lidstaten over die Europese Grondwet. Van daaruit heeft zich de discussie in heel Europa uitgebreid. Toen Niesco Dubbelboer in 2003 in de Tweede Kamer kwam, heeft hij met collega’s een wetsvoorstel ingediend. Dat is erdoor gekomen omdat de VVD onder Jozias van Aartsen een draai

maakte en voorstemde. Daarnaast hebben wij ook het voortouw genomen voor de invoering van het volksinitiatief in Amsterdam, waar burgers referenda over hun eigen voorstellen kunnen afdwingen, en voor het nationaal burgerinitiatief, waarmee 40.000 Nederlanders een voorstel in de Tweede Kamer kunnen indienen.”

Hoe verklaar je die opmars van directe democratie?

“Mensen zijn veel zelfstandiger dan vijftig jaar geleden, veel kritischer en mondiger. Ze willen niet langer al hun rechten uit handen geven aan een handjevol beroeps-politici en dan 4 jaar aan de zijlijn staan. Hun vertrouwen in elites is afgenomen. Rudolf Steiner noemt de dit verschijnsel de sociologische basiswet: in de loop van de geschiedenis emancipeert het individu zich uit allerlei groeps- en stamverbanden en wil hij zelfstandiger en vrijer worden.”

“Mensen zien dat politici er ook regelmatig naast zitten, of eigen belangen hebben. Ons politieke systeem verkeert in een crisis. Je ziet

overal in de westerse wereld soortgelijke tendensen. Verstandige politici zien dat ook en verzetten zich niet langer tegen democratische systeemveranderingen die directe zeggenschap geeft aan burgers.”

Waarom ben je zo’n voorstander van directe democratie?

“Ik ben er heel erg van overtuigd dat mensen zelf het beste weten wat goed voor hen is. Alle mensen hebben basaal genoeg geestelijke vermogens om de juiste keuzes voor henzelf te maken. Politici ontkennen dat ex- of impliciet vaak. Vertaald naar het politieke systeem geloof ik dat onze democratie gebaseerd moet zijn op het principe van de volkssoevereiniteit, het principe dat alle mensen in politiek en juridisch opzicht gelijk zijn en ook moeten zijn. Er moet geen elite zijn die wetten kan opleggen die de burgers niet willen. Daarom moet er, naast het parlementaire systeem, een direct-democratisch systeem zijn dat het parlement steeds kan ‘overrulen’. Het parlement heeft steeds het mandaat om te beslissen, tot voldoende burgers de hand opsteken ten teken dat zij direct-democratisch willen beslissen. Dan gaat het mandaat voor dat ene onderwerp van het parlement terug naar de bevolking, die vervolgens direct beslist per referendum.”

“Rudolf Steiner drukt het zo uit dat in het politieke en rechtsleven iedereen gelijk moet zijn. Voor mij betekent dat niet alleen dat wetten en regels voor iedereen in gelijke mate moeten gelden, maar ook dat iedereen de wetten en regels in gelijke mate moet kunnen

vaststellen. Gelijkheid is echt het kernprincipe van de democratie. Dat heeft Steiner heel juist gezien. En een politiek systeem als het Nederlandse ontkent dat gelijkheidsbeginsel. Zelfs de Wet Raadgevend Referendum geeft aan politici bijzondere rechten, door bijvoorbeeld de grondwet, begrotingswetten en wetten die de monarchie regelen uit te zonderen van referenda. Zulke regelingen doen alsof politici een soort halfgoden zijn, die bijzondere inzichten en vermogens hebben die gewone stervelingen ontberen.”

Kunnen burgers overal over meebeslissen? Hebben ze overal verstand van?

“Nee, maar dat geldt natuurlijk ook voor politici. Er zijn bepaalde terreinen waarbinnen je helemaal niet democratisch zou moeten beslissen. Ik zie vooral twee van zulke terreinen. Enerzijds is dat het gebied wat je nog het beste het geestesleven kan noemen: het gebied van onderwijs, media, religie, de wetenschappen, vrijwillige burgerorganisaties, enzovoort. Anderzijds is dat de eigenlijke economie, het gebied van productie, distributie en consumptie van goederen en diensten. Die zouden vormen van zelfbestuur moeten hebben, onder meer omdat je specifieke kennis van zaken moet hebben, maar ook omdat iedereen binnen die gebieden het recht heeft om andere keuzes te maken dan de meerderheid. In het onderwijs heeft de meerder-

heid bijvoorbeeld naar mijn mening niet het natuurlijke recht om minderheden te vertellen hoe ze hun onderwijs moeten inrichten. Iedereen moet hier de vrije keuze en het vrije recht van initiatief hebben. De algemene democratie is voor zulke gebieden niet geschikt, en het maakt daarbij niet uit of je via parlementen of via directe democratie beslist.”

“In feite is er tegenwoordig geen scheiding tussen het democratische staatsleven en het geestesleven, zoals Rudolf Steiner bepleitte. De staat en het geestesleven zijn overal op een heel ongezonde manier verstengeld. Politici doen in feite alsof zij vertegenwoordigers van het geestesleven zijn, met alle bijzondere kennis en vaardigheden die daarbij horen, en alsof zij van daaruit meer rechten zouden moeten hebben dan burgers. Maar dat is helemaal niet zo. Elke burger kan bijvoorbeeld politicus worden, zonder opleidingen te volgen of proeven van bekwaamheid af te leggen. Hij hoeft alleen maar genoeg stemmen van andere burgers te krijgen. En dat is ook goed zo. Maar we moeten ons dan wel goed beseffen dat politici typisch helemaal geen bijzondere kennis of vermogens hebben, maar juist generalisten zijn net zoals burgers dat in het democratische gebied ook typisch zijn. Als burgers ergens niet over moeten beslissen omdat ze de kennis van zaken missen, dan geldt dat mutatis mutandis ook voor hun vertegenwoordigers.”

Hoorde ik dat jullie werken aan een nieuwe beweging?

“Ja. Sinds kort hebben we binnen het Referendum Platform sterk het gevoel dat er een nieuwe openheid in het publieke debat is voor maatschappelijke vernieuwing. Zowel burgers als politici staan open voor veranderingen die eerder niet denkbaar waren. Daarom werken we aan de oprichting van een nieuwe beweging die veel meer Nederlanders moet gaan betrekken bij de strijd voor echte democratie. Onze werknaam is ‘Meer Democratie’, net als onze Duitse zusterbeweging Mehr Demokratie die in Duitsland heel succesvol is geweest. De nieuwe beweging gaat zich niet alleen inzetten voor referenda en volksinitiatieven, maar voor allerlei democratische innovaties zoals meer gekozen bestuurders, een beter kiesstelsel en openstelling van politieke ambten voor alle Nederlanders, niet alleen leden van de vier grote politieke partijen. Een eerste deel van de financiering is rond, we zijn nu op zoek naar het resterende deel. We hopen hier spoedig meer over te kunnen melden.”

Zou u een bijdrage willen leveren aan de start van Meer Democratie? Neem dan contact op met Arjen Nijeboer via arjen@referendumplatform.nl.

Meer informatie www.referendumplatform.nl

Duurzaamheid 3.0

Door John Hogervorst

Duurzaamheid is tegenwoordig een begrip dat in vele maatschappelijke gebieden een rol speelt. In de landbouw wordt het streven naar duurzaamheid het meest serieus genomen door biologisch- of biologisch-dynamisch werkende boeren. In productieprocessen wordt steeds duurzamer omgegaan met grondstoffen. Het aandeel duurzame energie groeit en in de wereld van het bouwen is duurzaamheid een factor die meer en meer dagelijkse praktijk wordt. Het streven naar duurzaamheid wint gestaag terrein en blijft geen eendagsvlieg.

Dat maakt het misschien interessant om tot gedachten te komen waarin het begrip duurzaamheid wordt verruimd. Ieder denkend mens zal namelijk in dit begrip een positieve, toekomstgerichte waarde kunnen erkennen. Als dat zo is, is het zaak dit begrip uit te spreiden en uit te breiden door het steeds meer gebieden te verbinden. Daarmee betrekken we de toekomst in het handelen van vandaag.

Duurzaamheid heeft tot dusverre vooral betrekking op de verhouding van de mens tot de aarde: duurzame landbouw, duurzaam

omgaan met grondstoffen, duurzame energie. Het duurzaam omgaan met alles dat we in materiële zin op aarde aantreffen zou expliciet en bewust de basis van alle economische activiteit moeten (en kunnen) zijn.

Maar ligt het niet voor de hand om het begrip duurzaamheid te beschouwen tegen de volle breedte van het leven van de mens en het niet alleen te verbinden met het gebied waarin de mens bezig is met dat wat de aarde materieel biedt (dat is het gebied van de economie). Nee, niet alleen het menselijk overleven (dat is datgene wat door economische activiteit mogelijk wordt gemaakt), ook het menselijk streven en het menselijk samenleven zouden in een duurzaam perspectief geplaatst kunnen worden.

Een duurzame toekomst voor de mens is er immers nog niet wanneer alleen in de economie een balans is gevonden tussen wat de mens gebruikt en wat de aarde biedt. Ook het gebied van de verhoudingen van mens tot mens (de vormgeving van alle sociale verbanden) én het gebied van het streven dat zin biedt aan het individuele menselijke bestaan, dienen ‘verduurzaamd’ te worden.

Wanneer we ons afvragen wat er voor nodig is om zo ver te komen, komen we op de kernpunten van de sociale driegeleding.

De kernpunten van de sociale driegeleding

Wanneer producten de juiste prijs zouden dragen, zou daarin de eventuele schade die een bepaald productieproces aan de aarde toebrengt, mee berekend moeten zijn; Dat zou er, waarschijnlijk in opmerkelijk korte tijd, toe leiden dat productieprocessen worden omgebogen, verduurzaamd; Om tot die juiste prijs te komen is ook een verandering noodzakelijk van de manier waarop we met het eigendom van grond en productiemiddelen omgaan: die zouden onverhandelbaar moeten zijn en bewerkt en gebruikt moeten worden door diegenen die daarvoor de geschikte capaciteiten hebben; Zij zijn namelijk als beste in staat om vakkundig en met zorg - dat is duurzaam - met deze middelen om te gaan; Om te stimuleren dat er voldoende capabele, ondernemende mensen zijn om deskundig en duurzaam in de economie actief te zijn, dient het gebied van onderwijs en wetenschap een energiek, vitaal, bruisend karakter te hebben;

“De behoefte aan democratie, zoals die vandaag de dag in het diepst van de menselijke ziel leeft, is in sociaal opzicht alleen maar van betekenis, wanneer men zich niet ten doel stelt om democratische meningen te verkondigen maar wanneer de mensen ertoe worden gebracht om hun meningen te kunnen uitspreken en te doen gelden.”

(Rudolf Steiner, 11 juni 1922)

En dat veronderstelt dat alles wat hier, in onderwijs en wetenschap, plaatsvindt kan berusten op de deskundigheid van hen die daar werken en de behoeften en ontwikkelingsmogelijkheden van hen die daar geschoold en onderwezen worden; De aanzet tot het waarmaken van de richting die hier wordt aangeduid ligt ook in dit vrije gebied: het is de vrije ruimte waarin we inspiratie, idealen, ideeën en inzichten wekken en laten groeien; we werken hier aan het bewustzijn dat voorafgaat aan de praktijk van morgen; Om de vrijheid van dit gebied enerzijds te waarborgen, de dynamiek van economische krachten anderzijds in hun eigen gebied te houden, geven we een nieuwe invulling aan dat wat we nu als democratie kennen; Dat doen we door dáár, in de democratie, slechts datgene aan de orde te stellen waarover een mondig mens oordelen, en dus mee-besluiten kan. Die zaken komen ook daar, en nergens anders, in besluitvormende zin aan de orde.

Wie voor duurzaamheid kiest, kiest voor de sociale driegeleding. Duurzaamheid 3.0.

ASSOCIATIEVE ECONOMIE: ALTERNATIEF VOOR KAPITALISME EN SOCIALISME

De term ‘associatieve economie’ komt van Rudolf Steiner en duidt een nieuwe organisatie van de economie aan. De economie moet volgens Steiner zelfbestuur hebben en onafhankelijk van de staat functioneren. Maar de drie productiefactoren - natuur (grond), kapitaal (productiemiddelen) en arbeid - daarentegen zouden juist uit het economische proces gehaald moeten worden en niet langer gekocht en verkocht kunnen worden. In plaats van het bepalen van prijzen via een chaotisch, op macht gebaseerd spel van vraag en aanbod, stelt Steiner voor dat consumenten, producenten en handelaren zich verenigen in associaties waarbinnen zij (of hun vertegenwoordigers) via overleg tot ‘rechtvaardige prijzen’ zouden komen. De financiële crisis heeft tot een hernieuwde belangstelling voor deze ideeën geleid. Een inleiding.

Door Arjen Nijeboer

Een kernpunt van Steiners sociale driegeleding is dat de samenleving bestaat uit drie afzonderlijke gebieden - geestesleven, politiek/recht en economie - die zodanig van elkaar verschillen, dat ze ieder zichzelf moeten besturen volgens een specifiek principe. In het geestesleven moet vrijheid het kern-principe zijn, gelijkheid is het juiste beginsel voor het rechtsleven en de economie vervult zijn rol optimaal als er broederschap heerst. Pas als elk gebied autonoom van de andere twee functioneert, kan het zich volop ontwikkelen. Daarvan plukken de andere gebieden weer de vruchten.

Neem de economie. De economische opbrengst is maximaal als productie- en distributieprocessen puur op basis van de economische ratio (zoals efficiëntie) kunnen worden ingericht, zonder tussenkomst van bijvoorbeeld de staat (die op hele andere zaken is gericht dan op economische efficiëntie). De dynamiek die politiek en rechtsleven met zich meebrengen, is eenvoudig een totaal andere dan die van de economie. Het rechtsleven neigt bijvoorbeeld altijd naar centralisatie, gelijkschakeling en bureaucratie. Dat is voor het rechtsleven mogelijk vaak terecht en noodzakelijk, maar op de economie werkt het verlammend. Daardoor zullen ‘geprivatiseerde’ bedrijven in beginsel altijd efficiënter en productiever werken dan staatsbedrijven. En dat is weer in het belang van het rechtsleven en het geestesleven, want beide leven van een meeropbrengst die door de economie wordt voortgebracht.

Natuur, kapitaal en arbeid

Daarbij maakt Steiner echter de cruciale kanttekening dat de eigenlijke economie beperkt is tot de productie, circulatie en consumptie van fysieke goederen. Alleen fysieke waren mogen verhandeld worden. De drie productiefactoren - natuur, kapitaal en arbeid - zijn nadrukkelijk geen waren. Ze

zijn hulpmiddelen om waren te produceren, maar zijn zelf geen waar. Ze mogen daarom niet verhandeld worden en moeten buiten het eigenlijke economische proces gehouden worden.

Natuur

Natuur, bijvoorbeeld, is nooit door de mens geschapen. De eerste mensen hebben het gewoon aangetroffen. Bij vroegere volken was grond veelal gemeenschapseigendom dat niet verhandeld kon worden. Maar op een gegeven moment heeft de eerste mens zich een stuk grond toegeëigend door er een hek omheen te zetten. Steunend op geweld of macht kan de eigenaar van grond een prestatie eisen van degenen die de grond tijdens of na zijn ‘eigenaarschap’ willen gebruiken. Hier is sprake van een prestatie zonder tegenprestatie, een situatie die in een gezonde economie niet zou mogen bestaan. Grond zou daarom niet verkocht moeten worden. Op basis van rechtsregels zou grond moeten worden toegewezen aan degene(n) die bekwaam en bereid zijn de grond op een passende wijze te gebruiken. Dit toewijzen aan een nieuwe gebruiker gebeurt door een forum van deskundigen (verenigd in bijvoorbeeld een stichting) en indien mogelijk in overleg met de oude gebruiker. Wanneer grond wel verhandeld wordt, dan leidt dat tot prijsverhogingen voor consumenten, want een boer die veel moet betalen om op een stuk grond aan de slag te kunnen gaan, zal die kosten moeten doorberekenen aan zijn afnemers. Het feit dat het grondbezit tegenwoordig veel meer gespreid is onder de bevolking dan vroeger, doet hieraan niets af: het blijft irrationeel, onproductief en kostprijsverhogend om grond te verhandelen.

Als er wel privaat grondbezit is, worden degenen die geen eigenaar zijn en die op die grond willen wonen of werken, in een staat van juridische afhankelijkheid gebracht ten opzichte van de grondeigenaar. Hier ontstaat

onrechtmatige macht van de ene over de andere persoon. Die eigenaar zal die machtspositie gebruiken om inkomen te verkrijgen zonder tegenprestatie te hoeven leveren.

Kapitaal

Het kapitaal (de productiemiddelen, dus machines, bedrijfsgebouwen enz.) moet wel worden geproduceerd door mensen en die moeten daarvoor worden betaald. Maar na de eerste aanschaf zou het eigenlijke ‘eigendom’ van de productiemiddelen overgaan naar instellingen van het geestesleven (bijvoorbeeld stichtingen zonder winstoogmerk). En deze instellingen stellen de productiemiddelen min of meer kosteloos ter beschikking aan kundige ondernemers. In alle opzichten kunnen een ondernemer en zijn team het bedrijf als het “hunne” beschouwen, maar ze kunnen de controle over het bedrijf niet tegen betaling overdragen aan een ander. Ondernemers ontvangen een inkomen uit de bedrijfsinkomsten zolang ze zelf werkzaam zijn in het bedrijf. Stopt een ondernemer daarmee, dan heeft hij in beginsel het recht de productiemiddelen over te dragen (maar niet tegen betaling) aan een geschikte opvolger. Gebeurt dat niet, of doet de ondernemer afstand, dan is het de beherende instelling in het geestesleven die besluit wat met het kapitaal moet gebeuren. Deze instelling zoekt een nieuwe ondernemer die vruchtbaar met het kapitaal kan werken, of voegt het kapitaal samen met ander kapitaal.

Wanneer bedrijven wel verkocht kunnen worden, dan leidt dat enerzijds tot inkomen zonder tegenprestatie. De ex-bedrijfseigenaar heeft zijn gerechtvaardigde inkomen immers al gekregen, en krijgt door de verkoop van zijn bedrijf nu een extra som geld binnen waarvoor hij niets hoeft te doen. Hij kan gaan rentenieren. Dit terwijl de productiemiddelen in feite gefinancierd zijn door de consument, omdat de kosten verwerkt zijn in de productprijzen. (De bankier Rudolf Mees

werkt dit aspect helder uit in zijn boekje ‘Een andere kijk op geld’ uit 1986.) Anderzijds leidt een bedrijfsverkoop tot prijsverhogingen voor consumenten, want de nieuwe bedrijfseigenaar moet de kosten die hij maakt om de vorige eigenaar uit te kopen, weer doorberekenen in de prijzen van producten. De mogelijkheid om een bedrijf te verkopen leidt ook vaak tot een verkeerde focus van ondernemers of managers. Het is voor hen vaak financieel aantrekkelijker om een snelle waardestijging van het bedrijfskapitaal na te streven, in plaats van zich te richten op het maken van goede producten en op een langetermijnvisie.

Ook is de verkoop van een bedrijf eigenlijk mensenhandel, omdat een bedrijf verkocht wordt inclusief alles en allen die contractueel aan het bedrijf gebonden zijn, dus de medewerkers inclus. In morele zin behoort het bedrijf hen allen toe. In een interview in deze krant geeft ondernemer Koos Bakker nog een argument waarom kapitaal niet verhandeld moet worden. Als een bedrijf in de boeken 1 miljoen euro waard is, kan de verkoopwaarde wel 5 miljoen zijn. De nieuwe eigenaar die die 5 miljoen op tafel legt, wil dan ook rendement zien over die 5 miljoen en niet over 1 miljoen euro. Dit trekt vaak veel geld uit het bedrijf, geld dat anders werkzaam had kunnen zijn als bedrijfskapitaal. Vaak wordt er dan ook iemand op het bedrijf gezet die de taakstelling mee krijgt om voor dat hoge rendement te zorgen. Dit werkt verstrend op de prijzen, de inkomsten van medewerkers, enzovoort.

Nederland heeft een hoofdrol gespeeld bij het verhandelen van kapitaal. Hier ontstond ooit de eerste vennootschap die publiek verhandelbare aandelen uitgif (de VOC in 1602), evenals de eerste aandelenbeurs (de Amsterdamse beurs in datzelfde jaar). Eén van de eerste financiële crises rond speculatie vond hier plaats (de Tulpenmanie van

1634-37). Tegenwoordig is Nederland een Europese koploper op het vlak van de securitisatie, de praktijk van opknippen en doorverkopen van (slechte) leningen die zo’n grote rol speelde in de financiële crisis.

Arbeid

Ook arbeid zou volgens Steiner niet verhandelbaar mogen zijn. Het heeft mij jaren gekost om precies te begrijpen waarom niet, en hoe die niet-verhandelbaarheid praktisch geregeld zou kunnen worden. Arbeid is niet koopbaar omdat het als zodanig geen product is. Arbeid leidt tot een product of tot een dienst, maar is zelf geen verkoopbaar object. Het gaat in de economie uiteindelijk om de producten en diensten die de mensen die er werken voortbrengen. Die zijn te verkopen. De arbeid zelf kun je niet kopen, net zomin je die in een doosje kunt stoppen.

Steiner stelt voor om de arbeid via rechtsregelingen uit het economische gebied te halen en in de sfeer van het democratisch vastgestelde (arbeids)recht onder te brengen. Een belangrijk aspect van het kopen van arbeid, is dat de ondernemer op die manier de ‘baas’ wordt over een andere mens, in de zin dat die baas allerlei zaken kan dicteren aan de medewerker, hoe laat hij waar moet zijn, hoe laat hij een kwartier mag luchten, enz. Steiner stelde dat er vroeger op de slavenmarkt hele mensenlevens werden verhandeld, en tegenwoordig nog delen van mensenlevens, maar dat het principe hetzelfde is. Op de huidige “arbeidsmarkt” koopt men parttime horigen.

Deze zaken wil Steiner enerzijds terugdringen doordat alle medewerkers van een bedrijf binnen een rechtssetting een ‘verdelingsverdrag’ overeenkomen waarbij de totale inkomsten van het bedrijf onderling worden verdeeld. Want ook het inkomen is volgens Steiner een rechtsvraagstuk. Er zou geen ‘werkgever’ meer moeten zijn die de ‘prijz’ van de arbeid vaststelt en het verschil tussen de totale bedrijfsinkomsten en de ‘arbeidskosten’ voor zichzelf houdt. Binnen de internationale Mondragon-coöperaties (met 83.000 medewerkers en een jaaromzet van ruim 14 miljard euro) is dit verdelings-

verdrag vormgegeven doordat de maximale loonverschillen (de loonvorken) democratisch worden vastgesteld door alle medewerkers: one man, one vote. Gemiddeld mag de meestverdienende in een Mondragon-coöperatie niet meer dan 5 keer het theoretische minimumloon ontvangen. Het is ook denkbaar dat de staat zulke maximale loonvorken vaststelt. Op 24 november 2013 stemden de Zwitsers per referendum over de invoering van een maximale loonvork van 1:12 binnen Zwitserse bedrijven. Hierbij mag de meestverdienende dus maximaal 12 keer de beloning van de laagstbetaalde krijgen. In ieder geval moeten de bedrijfsinkomsten volgens Steiner via het recht onderling verdeeld worden, en moeten individuele inkomens niet aan het economische krachtenveld worden overgelaten, want dan is ‘the sky the limit’. De gemiddelde CEO van een westerse multinational verdient niet 5, maar 500 keer zoveel als de laagstbetaalde. Bij Steiner zijn ook wel opmerkingen te vinden die aansturen op een waardering naar output. In het Braziliaanse bedrijf Semco, dat de afgelopen decennia een razendsnelle groei van 40% per jaar doormaakte, maken de medewerkers onderling afspraken over wanneer een bepaalde klus af moet zijn. Zolang ze zich daaraan houden zijn de medewerkers vrij om te bepalen hoe en wanneer ze dat doen. Ze bepalen hun eigen werktijden en overal hangen hangmatten voor wie zin heeft in een tukje. Dat levert uiteraard een fundamentele vrijheidsbeleving op voor de medewerkers.

De essentie van kapitalisme

Het feit dat de drie productiefactoren - natuur, kapitaal en arbeid - gekocht en verkocht kunnen worden, noemt Steiner het essentiële kenmerk van het kapitalisme en tevens één van diens grondfouten. Wanneer grond of kapitaal privébezit zijn, dan leidt dat tot machtsposities voor een kleine groep die die situatie gebruikt om inkomen te verkrijgen zonder echt productief te zijn: een prestatie zonder tegenprestatie. Dat is het tegenovergestelde van broederschap, dat volgens Steiner het hoofdprincipe van de economie moet zijn. Echte broederschap is een wederkerig begrip: ik doe iets voor de

ander en de ander doet iets voor mij. Tussen prestatie en tegenprestatie moet de juiste balans zijn.

Associaties

In ons vrije-marktsysteem concurreren bedrijven met elkaar. Ze geven elkaar zo weinig mogelijk inzicht in de interne stand van zaken. Veel werk gebeurt dubbel omdat bedrijven vanwege de concurrentie geen zaken (bijvoorbeeld productiecapaciteit, kennis of medewerkers) met elkaar delen. Sterker, concurrentie wordt tegenwoordig wettelijk opgelegd door de staat, die boetes oplegt als bedrijven proberen samen te werken. Bedrijven produceren op de gok en moeten daarna de consument met sluwe marketing- en reclamestrategieën overhalen om de spullen te kopen waar geen consument om heeft gevraagd. Als dat niet lukt, verdwijnt de productie op de vuilnishoop. Consumenten gaan niet in gesprek met producenten en knopen geen duurzame relaties met hen aan, maar spelen hen tegen elkaar uit door bijvoorbeeld zo over te stappen naar een andere producent die iets goedkoper kan leveren omdat hij bijvoorbeeld zijn personeel onderbetaalt. Iedereen is er op uit om een slaatje te slaan uit de situatie waarin de ander zich bevindt. Het egoïsme is leidend en moet dat volgens de vrije-marktfilosofie ook zijn: “greed is good”, aldus Gordon Gekko in de beruchte film Wall Street (1987). Het egoïsme krijgt de ruimte omdat het economische leven vaak volgens het principe van de vrijheid is ingericht in plaats van het principe van de broederschap.

Sociale hoofdwet

Volgens Steiners ‘sociale hoofdwet’ uit 1905 leidt egoïsme in de economie echter tot een lager welvaartsniveau voor de samenleving als geheel. Door de zeer ver doorgevoerde arbeidsdeling in moderne samenlevingen produceert niemand nog voor zijn eigen behoeften. Dat wat ik concreet produceer, wordt door anderen geconsumeerd, en voor mijn eigen behoeftenbevrediging ben ik afhankelijk van de productie van anderen. Ofwel, ieders behoeften worden zo goed mogelijk bevredigd wanneer iedereen zo optimaal mogelijk

is gericht op de behoeften en noden van de ander. Hoe meer de productie is gericht op het opheffen van elkaars sociale noden, hoe hoger het welvaartsniveau van de samenleving. Egoïsme verstoort dit proces: het zorgt ervoor dat mensen juist op hun eigen behoeften zijn gericht. Maar die kunnen ze in een hoogontwikkelde samenleving niet zelf meer vervullen. Hoe meer egoïsme er is, hoe meer tijd en middelen verloren gaan aan onderlinge strijd, hoe meer tijd en middelen ook de goedwillenden moeten besteden aan het zich beschermen tegen het egoïsme van de kwaadwillenden. Dat is tijd en energie die niet aan de eigenlijke productie kan worden besteed.

Van sociale hoofdwet naar associaties

Vanuit deze inzichten kwam Steiner tot zijn idee dat ‘associaties’ de basale organisatievorm moeten vormen van de economie. Associaties zijn overlegorganen tussen producenten, handelaren en (vertegenwoordigers van) consumenten die werken op basis van samenwerking en transparantie in plaats van concurrentie en geheimhouding. Binnen de associaties kunnen consumenten expliciet aangeven wat hun eigenlijke behoeften zijn. Hierdoor kunnen bedrijven hun productie beter afstemmen op de werkelijke vraag en kunnen ze hun marketing- en reclamekosten verlagen, waardoor producten goedkoper worden. Producenten kunnen inzicht geven in wat voor hen qua productie mogelijk is en welk prijskaartje daaraan moet hangen, gegeven het redelijke inkomen dat de producenten nodig hebben voor hun levensonderhoud gedurende de tijd dat ze het product vervaardigen.

Rechtvaardige prijzen

Door zo’n werkwijze kan het voor de betrokkenen duidelijk worden wat de rechtvaardige prijs van een product moet zijn, en door het inzicht dat de consumenten krijgen in de situatie van de producent wordt hun bereidheid groter om die eerlijke prijs ook daadwerkelijk te betalen. Er ontstaan duurzame relaties tussen consumenten en producenten, met alle voordelen van dien. Een meer associatieve economie zal logischerwijs leiden tot een efficiëntere productie en dus - ceteris paribus - tot lagere prijzen. Want uiteindelijk worden alle kosten die een bedrijf maakt, doorberekend in de prijzen van producten. Als een bedrijf bijvoorbeeld structureel 20 procent van zijn productie moet weggooien omdat er geen afnemers bleken te zijn, dan zullen haar overige producten evenredig duurder moeten worden om de totale productiekosten gedekt te krijgen. Consumenten betalen uiteraard ook de kosten van reclame en marketing, terwijl die in geen enkele consumentenbehoefte voorzien.

Een grotere greep van het ‘Ik’

In feite zijn de associaties bedoeld om het menselijke ‘Ik’ een grotere grip op het economische proces te geven, doordat ze de mens in staat stellen zijn economisch handelen meer te baseren op inzicht, bewustzijn en redelijkheid, en het driftleven terugdringt dan wel vormt. Associaties bevorderen tevens de broederschap, omdat via de eerlijke prijsvorming een juiste balans wordt gebracht in de prestaties die mensen voor elkaar verrichten. Zo stellen associaties ons in staat om - beter dan het vrije-marktstelsel dat kan - voor elkaar te zorgen en in elkaars behoeften te voorzien. Dat is de essentie van broederschap.

Het punt is dat het egoïsme nu eenmaal een ‘fact of life’ is. Moralisme helpt daar weinig

tegen. Door de juiste maatschappelijke structuren kan de samenleving wel worden beschermd tegen de schade die een al te groot egoïsme van het individu aanricht. Egoïsme komt niet per se uit slechtheid voort, maar hangt vaak samen met een gebrek aan inzicht van de enkeling in de economische situatie en de behoeften van de ander. De huidige economische organisatievormen verhinderen dat inzicht. Associaties brengen hier duurzaam verandering in. Dat zou al veel scheve situaties kunnen rechttrekken.

Een voorbeeld: Estafette Odin
Een voorbeeld van een bedrijf dat deze principes van Steiner in praktijk probeert te brengen is Estafette Odin, een in 1983 opgerichte groothandel in biologische voeding die ook 18 biologische eetwinkels, een webwinkel en een bezorgdienst runt. Het bedrijf heeft zo'n 300 medewerkers en een jaaromzet van 45 miljoen euro. Het kapitaal is ondergebracht in een stichting, is niet meer in handen van één persoon en kan nooit meer verkocht worden. Het bedrijf heeft zich geor-

ganiseerd in een coöperatie met drie soorten leden: klanten, medewerkers en kapitaalsleden. Klanten kunnen lid worden, dragen dan bij in het werkkapitaal van het bedrijf en kunnen in ruil producten tegen ledenprijzen kopen. Dit is al bij een besteding van 25 euro per week voordeliger voor de klant. Uniek in dit bedrijf zijn de groente- en fruitabonnementen. Klanten kunnen zich opgeven voor verschillende abonnementsvormen en krijgen dan voor een vast bedrag een tas groente per week, compleet met informatie over de

telers en recepten. De klanten worden structureel bij het bedrijf betrokken via klantenpanels, open dagen, telefoon en email. Hen wordt steeds gevraagd naar hun voorkeuren, waar het bedrijf dan op in probeert te spelen. Voor meer informatie, lees het interview met de oprichter Koos Bakker elders in deze krant.

De ontdekking van de wereldeconomie

Door John Hogervorst

Naar het schijnt beleven ze het allemaal: wanneer ze zich ver van de aarde in de ruimte bevinden en vanuit de kosmos een blik op onze planeet werpen, ervaren astronauten een diepe, haast religieuze beleving van schoonheid en tegelijkertijd van kwetsbaarheid. Die wonderbaarlijk mooie planeet waarop de mensheid leeft, lijkt niet meer dan een stofje in het heelal. We moeten er zuinig mee zijn. Te beseffen hoe kwetsbaar de aarde is, heeft gevolgen op allerlei gebieden.

Een eeuw geleden deed Rudolf Steiner een andere 'ontdekking', of liever gezegd, kwam hij tot een ander essentieel inzicht: de moderne economie is een wereldeconomie. Dat wil zeggen, de economie heeft zich over de hele aardbol verspreid en is feitelijk één groot geheel. Grondstoffen van over de hele wereld kunnen samenkomen in één product dat bij u en mij in huis te vinden is. Ga maar eens na waaruit uw wasmachine bestaat en waar de verschillende grondstoffen vandaan komen. Mensen van over de hele wereld hebben meegewerkt aan de productie van dat wat u en ik dagelijks gebruiken, of dat nou een pot pindakaas of diezelfde wasmachine is. En in de vorm van investeringen maken kapitaalstromen die zich over de hele wereld bewegen, de productie en distributie van grondstoffen, onderdelen en producten mogelijk. Aangezien de economie 'mensenwerk', en geen natuurverschijnsel is, zijn mensen van over de hele wereld, via de economie, met elkaar verbonden. We kunnen eigenlijk zeggen: de moderne wereldeconomie verbindt alle mensen - waar ter wereld zij ook leven - met elkaar. Door de economie ben ik verbonden met de hele mensheid. Door mijn aankopen als consument oefen ik invloed uit op het milieu. Daar waar de grondstoffen vandaan komen die in mijn aankoop zijn gebruikt, daar waar de energie vandaan komt die voor het vervoer van mijn aankoop is gebruikt, daar waar deze grondstoffen verder bewerkt zijn, daar waar de vervoerstromen lopen: van vindplaats naar verwerkingsplaats naar mijn huis... Als ik dat alles eens in kaart kon brengen! Door mijn aankopen als consument maak ik gebruik van het werk van vele mensen, van wie het overgrote deel voor mij anoniem is

en blijft. Ergens ver weg, soms dichterbij, hebben ze meegewerkt aan het product dat ik gebruik. Daarmee oefen ik invloed uit op hun dagelijks bestaan en op dat van hen die van deze mensen afhankelijk zijn.

Rudolf Steiner zag hoe de economie zich in de moderne tijd tot een wereldeconomie ontwikkelde. Daarin hebben wetenschap en techniek en de groei van het kapitaal, maar natuurlijk in eerste instantie het menselijk bewustzijn een beslissende rol gespeeld. Zo hebben ontwikkelingen in de wetenschap en uitwerkingen of vondsten in de techniek ertoe geleid dat in de economie allerlei apparaten, machines, transportmiddelen en, in de afgelopen decennia, computertechnologie wordt ingezet. Dat leidde tot arbeidsdeling en tot een ongekende groei van de productiviteit. Dat had weer tot gevolg dat er steeds grotere kapitaalsommen beschikbaar kwamen die weer werden ingezet om

te investeren, zodat er nog meer geproduceerd kon worden, er nóg meer kapitaal ontstond - enzovoort. En dit proces, dat zich in de afgelopen eeuwen, maar steeds sneller en dynamischer, heeft afgespeeld, bracht Rudolf Steiner er een eeuw geleden toe om te spreken van een 'wereldeconomie' - een benaming die in onze tijd volledig bewaarheid is. Nu roept dit alles natuurlijk wel een dringende vraag op. Wanneer de economie mij daadwerkelijk verbindt met mensen van over de hele wereld, en wanneer mijn handelen als consument daadwerkelijk van invloed is op allerlei plaatsen en situaties hier op aarde - wat kan ik dan doen als ik mijn medemens niet tekort wil doen en de aarde niet wil schaden? Hoe komen we tot een 'gezonde economie', een economie die recht doet aan de mens en zijn behoeften en die de aarde leefbaar houdt? Voor Rudolf Steiner was dit vraagstuk verbonden met het thema 'de juiste prijs'. Hij

benadrukte dat we de economie zó moeten organiseren dat alles wat er te koop is de juiste prijs draagt. En de juiste prijs is een zodanig prijs dat alle mensen die aan de productie of distributie van een product hebben meegewerkt, van de opbrengst een zodanig deel ontvangen dat zij, en de mensen die van hen afhankelijk zijn, op een menswaardige manier kunnen leven. Zo omschreef Rudolf Steiner de juiste prijs, en in onze tijd kunnen we daar aan toevoegen dat de juiste prijs bovendien een prijs is die het mogelijk maakt dat de schade aan het milieu die door de productie en distributie van een product wordt toegebracht geminimaliseerd en gecompenseerd wordt. Een gezonde economie is een economie waarin de dingen de juiste prijs dragen.

DE FINANCIËLE CRISIS EN DE DRIEGELEADING

Voor de financiële crisis wordt doorgaans een vast rijtje oorzaken genoemd: de hebzucht van bankiers, de complexiteit van financiële 'producten' en het falende toezicht. Hoewel deze zeker een rol speelden, raken ze niet de kern. In feite is de crisis het gevolg van het zondigen tegen basisregels die volgen uit Rudolf Steiners sociale driegeleding. Overtollig geld is niet als schenkgeld naar het geestesleven gesluisd; staten treden op buiten hun eigenlijke terrein; er is gehandeld in geld en grond is tot koopwaar gemaakt. In onderstaand artikel een nadere blik op de financiële crisis vanuit het perspectief van de sociale driegeleding

Door Arjen Nijeboer

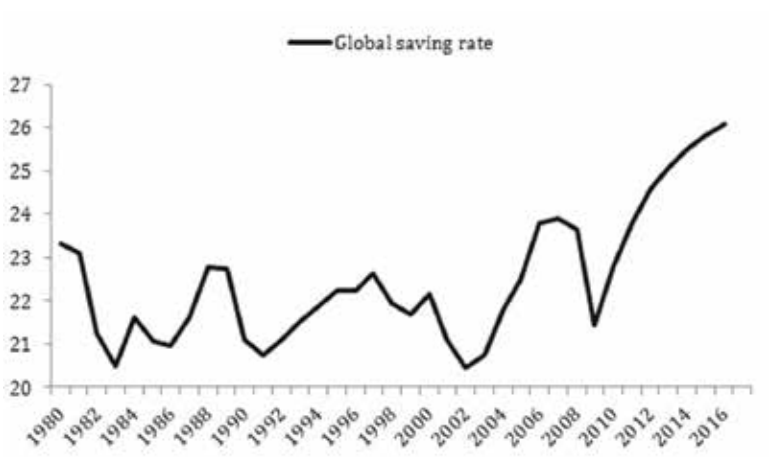
In het hart van de serie voordrachten die Rudolf Steiner in 1922 hield voor economiestudenten* bevinden zich enkele merkwaardige tekeningen die zijn idee van de economische kringloop weergeven.

Deze tekeningen laten onder meer zien hoe de geldstromen in een gezonde economie lopen. Rudolf Steiner maakte een onderscheid tussen drie fundamenteel verschillende geldsoorten. Ten eerste het kooppeld, dat we gebruiken

om datgene te kopen waaraan we behoefte hebben. Ten tweede het leengeld, dat vooral gebruikt wordt om nieuwe economische initiatieven tijdelijk te financieren. Het leengeld is eigenlijk een overschot aan kooppeld. Dat geld dat we niet nodig hebben om waren van te kopen, kunnen we gebruiken om te lenen aan mensen die daarmee iets zinnigs doen. Kooppeld en leengeld kent iedereen, al worden deze benamingen niet vaak gebruikt. Maar volgens Steiner is het noodzakelijk dat er nog een derde geldsoort moet zijn: het schenkgeld. Zoals het leengeld uit een kooppeldoverschot bestaat, is het schenkgeld een leengeldoverschot. Het leengeld moet overgaan in schenkgeld op straffe van instorting van de samenleving.

Waarom is dat zo? Dat wat in geestesleven (het gebied van onderwijs, opvoeding, zorg, wetenschappen, cultuur, religie, media enz.) gebeurt, is van cruciaal belang voor het geheel van de samenleving, de economie inclusief. Neem twee kern-

Figuur: de wereldwijde spaarquote als percentage van het wereld-BNP inclusief projectie vanaf 2011. Bron: IMF

le crisis is gebeurd. In een beroemde lezing in 2005 waarschuwde Ben Bernanke, de vorige voorzitter van de Amerikaanse Federal Reserve, voor wat hij noemde de 'global saving glut', het wereldwijde spaaroverschot. Wereldwijd had zich een wolk spaargeld opgebouwd die de mogelijkheden voor productieve investeringen verre overstegen. De totale geldwolk - de spaarquote - bedroeg volgens IMF-cijfers circa een kwart van de omvang van de wereldeconomie (het wereldwijde 'BNP') die in 2007 omstreeks 65.000 miljard dollar bedroeg. Bedrijven zagen geen mogelijkheden voor zinvolle investeringen of hadden zelf voldoende in kas. Er was, kortom, leengeld te veel. Omdat de banken het niet konden uitlenen aan bedrijven voor productieve investeringen, zijn ze het onder meer gaan uitlenen voor consumptieve doeleinden aan partijen die in feite niet kredietwaardig waren.

In de eerste plaats is het leengeldoverschot gaan zitten in de financiering van onroerend goed. Arme Amerikanen die zich eerder geen hypotheek konden veroorloven, konden dat nu opeens wel - de beroemde subprime-hypotheek. De banken hadden de hypotheekvoorwaarden sterk versoepeld. Er werd massaal gespeculeerd met onroerend goed, wat de prijzen nog verder deed stijgen, nog meer overtollig leengeld aantrok, nog meer speculanten aantrok, enzovoort. Iedereen had dollartekens in de ogen staan en men meende dat het nooit mis kon gaan.

Saillant genoeg gebeurde dit alles mede op aandringen van de Amerikaanse overheid, die zich garant had gesteld voor de subprime-hypotheek. Het idee was dat elke Amerikaan de zegeningen van het kapitalisme moest ervaren, door

het bezit van een 'kapitaaltje dat voor je kan werken'. De prijzen van onroerend schoten omhoog, in samenhang met prijsstijgingen van de onderliggende grond. Zo stegen de prijzen van kale bouwgrond in Groot-Brittannië van 1983 tot 2003 met maar liefst 800 procent.

Economische ondoorzichtigheid
De Amerikaanse hypotheekmarkt werkte als een soort piramidespel dat niet anders kon dan, op korte of langere termijn, instorten. Dat gebeurde zoals bekend in de zomer van 2007. Maar hoe kan het dat de financiële crisis zich vanuit het westen van de Verenigde Staten over de hele wereld verspreidde?

Rudolf Steiner bepleitte voor de economie een associatieve organisatievorm, waarbij samenwerking op basis van transparantie voor alle belanghebbenden voorop staat. Maar in de huidige situatie beconcurreren financiële instellingen elkaar, zoals bedrijven dat ook doen. Zij geven elkaar en andere belanghebbenden juist zo weinig mogelijk informatie omtrent de interne stand van zaken. Ook helpen ze elkaar niet maar laten financieel reddingswerk over aan de staat.

De Amerikaanse banken hadden de subprime-hypotheek opgeknipt, herverpakt in zogenaamde "complex obligaties" en wereldwijd doorverkocht aan banken. Dit zijn de zogeheten securitisaties (afgeleid van 'veiligheid', omdat zo risico's werden doorverkocht en/of gespreid). Via de securitisatie waren de slechte Amerikaanse hypotheekonderdelen geworden van allerlei financiële 'producten' die over de hele wereld verhandeld werden. Indien de banken op het moment dat de crisis in Amerika regionaal naar buiten kwam de boeken voor elkaar hadden geo-

pend, was het niet moeilijk geweest de crisis regionaal in te dammen. Maar transparantie in de moderne economie is als vloeken in de kerk. De banken hielden de boeken gesloten en verklaarden dat zij geen rommelhypotheken in portefeuille hadden. Iedereen wist dat dat niet waar kon zijn, maar niemand wist wie (van de anderen) er precies loog. Banken vertrouwden elkaar niet meer en het voor het financiële reilen en zeilen zo belangrijke interbancaire leenverkeer kwam tot stilstand. Vervolgens stokte ook de kredietverlening aan de bedrijven en de wereldwijde financiële crisis was een feit.

Eigen broek ophouden

Overal ter wereld stortten duizenden banken in. Alleen in de Verenigde Staten al vielen 465 banken om. Er werd ook een groot aantal banken gered, niet door het financiële systeem zelf, maar door de staat. In ons bestel vervult de staat in laatste instantie de functie van redder in nood, via het depositogarantiestelsel, door banken te nationaliseren, door slechte financiële producten op te kopen, enz. De staten namen de in feite oninbare schulden van de banken over maar hadden daarvoor het geld niet en moesten dat vervolgens van diezelfde banken weer lenen (tegen rente). Zo liepen de staatsschulden, die in het Westen toch al hoog waren, verder op, tot het moment dat ook Europese staten in de acute problemen kwamen omdat geen private partij nog bereid was om tegen een betaalbaar rentepercentage aan hen te lenen.

Rudolf Steiner was van oordeel dat de uitgifte en circulatie van geld geen taak van de staat is maar in handen van het associatieve economische leven gegeven moet worden. Financiële bedrijven moeten, net als andere bedrijven, zichzelf bedruipen en kunnen bijvoorbeeld een onderling systeem van wederzijdse hulp instellen door risico's onderling te waarborgen of verzekeren. In die lijn pleit Peter Blom, CEO van de Triodos Bank, voor het omruilen van het huidige depositogarantiestelsel (waarbij de staat garant staat) voor een echte onderlinge bankenverzekering, waarbij banken die meer risico's lopen ook een hogere premie betalen. Dat de staat, en dus de belastingbetaler, opdraait voor pri-

vaatrechtelijke schulden, en zelf het benodigde geld bij diezelfde schuldeisers moet lenen, is weinig rationeel en past niet bij het karakter van de politieke democratie. De democratische rechtsstaat is allereerst daar om wederzijdse rechten en plichten te bediscussiëren, vast te stellen, en de uitvoering en naleving ter hand te nemen. Private (financiële of andere) risico's moeten privaat verzekerd of verdeeld worden en niet op het bordje van de staat belanden.

Staatsschulden

Terwijl het eerste deel van de wereldwijde financiële crisis dus in Amerika ontstond, sloeg de crisis vooral in Europa over op de staten, omdat die op allerlei manieren de oninbare schulden van private banken overnamen en zo zelf in de problemen kwamen. Zo kwamen we in deel twee van de financiële crisis: de staatsschuldencrisis. Naast het overnemen van schulden liepen door de economische crisis de belastinginkomsten terug, wat het begrotingstekort weer extra deed toenemen. Door de crisis is de Nederlandse staatsschuld met minimaal 80 miljard toegenomen, de teller voor Nederland gaat inmiddels richting de 460 miljard euro. (De laatste 100 miljard is er in slechts 5 jaar bijgekomen. Er komt momenteel elk uur een miljoen euro bij.) De Amerikaanse staatsschuld bedraagt zelfs omstreeks 17.000 miljard dollar, ofwel ongeveer een kwart van de omvang van de jaarlijkse wereldeconomie. (Meer dan de helft van de schuld is pas in de laatste 10 jaar ontstaan.) Overal in het Westen nemen de staatsschulden sinds de jaren '70, toen de moderne verzorgingsstaat ontstond, alleen maar toe. In economisch voorspoedige tijden stopt de stijging soms even, maar dalen doet ze vrijwel nooit. Geen werelddeel heeft zulke hoge staatsschulden, ook relatief (als percentage van het Bruto Nationaal Product), als het rijke Westen.

Het probleem is dat de staat te veel taken op zich heeft genomen. Een van de staat onafhankelijk geestesleven, waaronder o.a. opvoeding, onderwijs, gezondheidszorg, wetenschap, de kunsten en religie zouden vallen, kennen we niet. Veel van die taken - vooral die op het gebied van gezondheidszorg en onderwijs - zijn echter min of

meer geannexeerd door de staat en vallen onder de financiële eindverantwoordelijkheid van de staat. Een ruwe becijfering van de taken die de staat ten onrechte verzorgt, komt in budgetair opzicht op zo'n 80 procent. Dus van de huidige overheidsbegroting (267 miljard in 2014) bedraagt 80 procent (214 miljard) in feite uitgaven die binnen het geestesleven vallen. Als de staat taken ter waarde van 214 miljard euro afstoot, dan kunnen de belastingen ook met dezelfde bedrag omlaag. Dan houden bedrijven, andere organisaties en burgers met elkaar jaarlijks 214 miljard euro over, die aan het geestesleven geschonken kunnen worden.

De eurocrisis

Vooral enkele Zuid-Europese staten kwam in acute problemen omdat private financiële instellingen hen wegens de te hoog oplopende staatsschulden geen geld meer wilden lenen tegen een betaalbare rente. Maar waarom is dit probleem op zijn beurt weer overgeslagen naar de rest van Europa? Dat komt door de gemeenschappelijke munt, de euro. Door de invoering van de euro is het bijvoorbeeld niet meer mogelijk om monetaire instrumenten als rentestanden, gelddoeveelheden en valutamarktinterventies lokaal toe te passen. Ze zijn alleen Europavijd bij te stellen, terwijl lokale of nationale vragen. De euro is er gekomen om politieke redenen: de Europese politici wilden onder andere iedereen een zichtbaar teken van de Europese eenheid in handen geven, en politiek kunnen opboksen tegen de Amerikanen en Chinezen.

Conclusie

In dit (te) korte bestek hebben we een aantal grondproblemen van onze huidige maatschappij geïdentificeerd als de eigenlijke veroorzakers van de financiële crisis. Als deze niet opgelost worden, kan de crisis nu mogelijk tijdelijk wijken, maar zullen crises van deze omvang ons steeds meer gaan treffen omdat veel korte-termijnoplossingen de fundamentele problemen niet oplossen (en soms juist verergeren). Als oorzaken zagen we: dat een overschot aan leengeld niet werd omgezet in schenkgeld; dat grond (en bedrijven) privaat verhandeld worden; dat staten staatsschulden moeten aangaan om taken te financieren die eigenlijk thuishoren in het vrije geestesleven; en in het algemeen de intransparantie en het ontbreken van de juiste (associatieve) samenwerkingsverbanden in de economie. Deze zaken behoren allen tot het ABC van de sociale driageleding.

*Rudolf Steiner, National-Ökonomischer Kurs (GA 340).

Tegen de stroom

John Hogervorst is onder meer redacteur van tijdschrift Driegonaal, uitgever van literatuur over sociale driageleding, geeft er cursussen en voordrachten over, is directeur van de Summer Foundation en is met zijn onderneming Nearchus CV aangesloten bij Stichting Sleipnir. De sociale driageleding is al lang de rode draad in zijn leven. Waarom eigenlijk?

Liesbeth Takken in gesprek met John Hogervorst.

Door Liesbeth Takken

Urgent

De problemen rijzen de pan uit, en dan bedoel ik problemen als armoede, oorlog, onderdrukking, uitsluiting en ga maar door. Ze worden steeds urgenter, ze schreeuwen om een oplossing maar alles wat er aan gebeurt is symptoombestrijding. De sociale driageleding vormt de basis om deze en andere actuele vraagstukken in hun samenhang te kunnen zien en begrijpen en biedt daaruit voortkomende handelingsperspectieven. Niet dat de sociale driageleding een gereedschapskist met toverspulletjes is, want kant en klare oplossingen voor de actuele vraagstukken bestaan niet. Maar de sociale driageleding geeft een richting aan die naar een gezonde toekomst leidt en daarom benut ik elke gelegenheid om de sociale driageleding 'dichterbij te brengen'.

Inzicht

De sociale driageleding dichterbij brengen, dat is alles dat eraan bij kan dragen dat vrijheid, gelijkheid en broederschap werkelijkheid worden door ze in hun eigen gebied in de samenleving een plek te geven.

De sociale driageleding komt dichterbij wanneer mensen begrijpen wat sociale driageleding is. Ze komt dichterbij wanneer mensen die haar begrijpen op basis van dit begrip naar de samenleving kijken en de actuele vraagstukken vanuit dit begrip te lijf gaan. Ze komt ook dichterbij wanneer mensen in hun samenwerking - in een onderneming, een vereniging, een school of wat dan ook - de sociale driageleding als uitgangspunt van hun samenwerking nemen. Ze komt dichterbij wanneer ik als consument kies voor artikelen die op een menswaardige manier geproduceerd worden en een eerlijke prijs dragen; wanneer ik als ondernemer niet op mijn eigen behoeften maar op die van de consument gericht ben; wanneer ik mij als mediaconsument niet laat verdoven of manipuleren maar mij inspan om

Is dat vrijheid?

Als ouder van drie opgroeiende kinderen kan ik in Nederland geen school vinden waar echt en ten volle op basis van een pedagogische visie kan worden gewerkt die de mijne is. Die school zou ik zelf, samen met anderen, moeten oprichten - en het onderwijs uit eigen zak betalen. Als ik ziek ben en een arts wil consulteren die mij kan behandelen op basis van een geneeskunde waarvoor hij en ik bewust kiezen, dan vind ik die arts niet. Die arts is namelijk met handen en voeten gebonden aan protocollen, wetten en regels. Hij durft mij niet te behandelen zoals zijn inzicht hem zegt, want hij is bang dat hij door mij of mijn familie, of door de inspectie, wordt aangeklaagd als het misgaat. Of die arts schrijft mij geneesmiddelen en therapie voor die ik zelf moet betalen, ondanks het feit dat ik belasting betaal, verzekerd ben en braaf mijn premies betaal.

Tegelijkertijd, en permanent, ben ik er bang dat hij door mij of mijn familie, of door de inspectie, wordt aangeklaagd als het misgaat. Of die arts schrijft mij geneesmiddelen en therapie voor die ik zelf moet betalen, ondanks het feit dat ik belasting betaal, verzekerd ben en braaf mijn premies betaal. Tegelijkertijd, en permanent, ben ik -en niet alleen ik- blootgesteld aan allerlei uitingen van een mens- en wereldbeeld dat niet het mijne is en dat mij van alle kanten wordt ingetoeterd. En ondertussen krijg ik op internet, op radio en tv en in de krant, een continue stroom van nieuws en nieuwsduiding voorgeschoteld die steeds meer aan emoties appelleert en waarvan ik mij, tenzij ik me in slaap laat sukkelen, ernstig moet afvragen wat leugen en wat waarheid is, om nog maar niet te spreken over de vraag waarom het ene feit tot nieuws wordt verheven terwijl vele andere feiten het nieuws niet halen. Dit is mijn positie in onze zo vrije samenleving. En je begrijpt dat ik nu wel over 'ik' spreek, maar dat ik het over 'ons' heb, over alle mensen die niet gedachteloos met de stroom willen mee dobberen, ook over mensen die een ander - maar ook 'afwijkend' - wereldbeeld hebben dan ik.

Zeker, ik kan letterlijk en figuurlijk denken en roepen wat ik wil, maar als ik op basis van mijn mens- en wereldbeeld iets wil doen - een beroep uitoefenen, een school oprichten, een therapie ondergaan - dan zal ik merken dat alles wat ik vanuit mijn 'afwijkende' mens- of wereldbeeld onderneem, verstrikt raak in wetten, regels en procedures die mij dwingen tot conformering. Is dat vrijheid?

Gouden kooi

hoofd heen geregeerd wordt; waarin de waan van de dag heerst en waarin politici bevangen zijn door de gedachte dat men alles zou moeten regelen. Er heerst een structureel - en daardoor zichzelf waarmakend - wantrouwen ten opzichte van de burger die systematisch wordt afgehouden van het dragen van werkelijke medeverantwoordelijkheid. Alle goede bedoelingen van individuele mensen ten spijt, is het toch eigenlijk zo dat nagenoeg alles dat de politiek aanpakt misgaat en dat heeft ermee te maken dat men zich op gebieden begeeft, namelijk in het geestesleven en in het economische leven, waar politiek en staat buiten dienen te blijven. Als burger ben ik buiten spel gezet en mag ik eens in de zoveel tijd een symbolische handdeling voltrekken, door te stemmen.

Tot slot ben ik niet alleen mens en burger, maar ook nog consument, en misschien ook wel actief werkend in de economie. Als consument wordt ik dagelijks van alle kanten bestookt met een aanhoudende stroom van prikkels die mij dit of dat willen laten kopen. Die prikkels zijn overal, niet alleen in de 'blote reclame'. Met geurtjes, kleurtjes, met het aantasten van mijn zelfbeeld, op alle mogelijke manieren wordt ik belaagd als een opgejaagd dier. Tienduizenden van de knapste koppen van de wereld zijn dagelijks bezig om te onderzoeken hoe ze de consument nog geraffineerder kunnen manipuleren. Dat is mijn positie als consument in onze huidige economie.

En als mens die mogelijk in de economie werkzaam is? Grote kans dat ik daar gedwongen ben om, van de andere kant, mee te doen in het manipuleren en leegschudden van de consument. Door mee te werken aan de productie van artikelen die niet deugen, die het milieu schaden, of waarop niemand echt zit te wachten. Of door diensten aan te bieden die niet tegemoetkomen aan wat mijn klanten werkelijk verlangen. Door ze voor te spiegelen dat

ze toch echt niet zonder dit of dat door het leven kunnen. Als consument, maar evengoed als werker in de economie, ben ik gekluisterd in een wereldomspannend systeem dat in de diepste zin van het woord 'vuile handen' oplevert. We hebben allemaal 'vuile handen', of we willen of niet, of we ons er van bewust zijn of niet.

Waarom houden we deze sociale werkelijkheid in stand? Wie kan en wil een situatie als deze - wanneer hij of zij deze situatie althans inziet - laten voortduren?

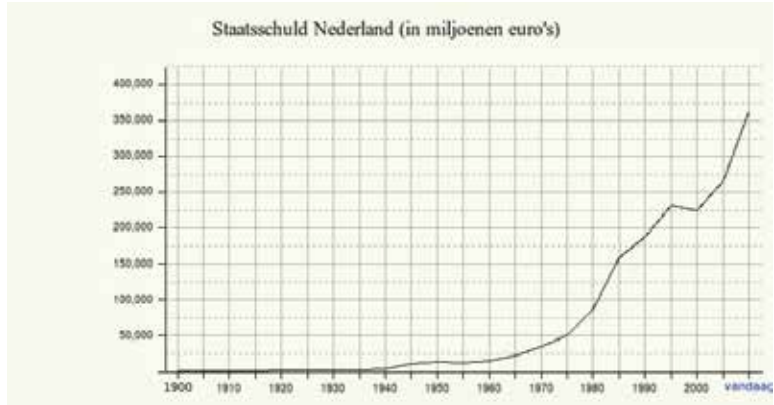
Vrijheid, gelijkheid, broederschap

Vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn idealen die in ieder mens leven. Ik heb op veel plekken en met veel mensen over deze idealen kunnen praten en ik ben letterlijk nog nooit een mens tegengekomen die zoiets zegt van: 'Die vrijheid, gelijkheid en broederschap - daar zie ik niks in.' Ergens in zichzelf, herkent ieder mens de betekenis van deze idealen. En natuurlijk zijn er in de werkelijkheid van het leven redenen waarom mensen niet naar die idealen handelen. Bijvoorbeeld omdat ze hun onderlinge samenhang niet begrijpen; omdat ze angst hebben voor wat vrijheid is; omdat ze door het leven gedeukt en gebutst zijn en eerst aan zichzelf denken; omdat ze de betekenis van een ideaal nooit hebben ervaren; omdat ze vast zitten in hun eigen levenssituatie, aan hun levensstandaard, rechtspositie of wat dan ook.

Wie de sociale driageleding in zich opneemt, zal merken dat hij zich niet meer als een visje met de stroom mee kan laten voeren. Hij zal in steeds meer dingen tegen de stroom in moeten zwemmen, om te beginnen in zijn denken. Dat kan vermoeiend zijn. Maar het geeft ook een oneindige kracht! Voor mij zit er een groot geheim verscholen in de sociale driageleding en dat heeft ermee te maken dat hoe beter je de driageleding begrijpt, hoe dieper de driageleding in je innerlijk naar be-

neden zakt - hoe meer kracht je er uit put. De vraag of de driageleding ooit gerealiseerd wordt is een verkeerde vraag: een vraag die alleen gesteld kan worden vanuit het perspectief van iemand die de driageleding niet kent. Wie de driageleding ervaart, beseft dat eenvoudigweg alles ondernomen moet worden om de sociale driageleding te belichamen: tot aardse werkelijkheid te maken. Daaraan mee te werken levert in termen van kracht, moed of inspiratie, meer op dan het kost.

Het is, zeker in de jaren sinds de financiële crisis, prachtig om te zien hoe er wereldwijd steeds meer mensen zijn die tegen de stroom in zwemmen en met initiatieven en oplossingen komen die aan de sociale driageleding raken. Ze streven naar de juiste prijs, zonder de sociale driageleding te kennen. Ze proberen het geldsysteem te veranderen, bewust te consumeren en te produceren, ze vinden nieuwe manieren om menswaardig samen te werken, om solidair te zijn met anderen, om welvaart te delen en uit te breiden. Ze ontwikkelen onderwijs naar hun eigen inzicht dat gericht is op concrete kinderen en hun behoeften, ze zorgen voor een vrij geluid in de media of proberen de democratie een stap verder te ontwikkelen. Of zij de sociale driageleding kennen of niet, het zijn wat mij betreft geestverwanten: mensen die sociaal begaan zijn en met gezond verstand de handen uit de mouwen willen steken. Daar kan menig antroposoof nog wat van leren. De sociale driageleding is voor alle mensen.

*Figuur: De Nederlandse staatsschuld; ‘vandaag’ is 2009; de teller gaat inmiddels naar de 460 miljard
Hoewel de crisis dus een nog snellere stijging van de staatsschuld betekende, waren de staatsschulden overal in het Westen al hoog. Waarom is dat zo? Kunnen staten hun taken niet gewoon uit de belastingopbrengsten financieren?*

KUNSTFLITSEN

Een vernieuwing van de samenleving zal niet worden geboren vanuit de economie of de democratie, maar kan alleen voortkomen uit het gebied van kunst, wetenschap, onderwijs en wereld-beschouwing. Dáár kan worden gewerkt met talenten, idealen en oorspronkelijkheid.

Liesbeth Takken verzamelde voorbeelden.

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Geen politie maar mimespelers

Minder corruptie, minder criminaliteit en minder verkeersslachtoffers door kunst en creativiteit. Dat kreeg *Antanas Mockus* (1952), wiskundige, filosoof en politicus, voor elkaar. In 2001 werd hij burgemeester van Bogotá, de hoofdstad van Colombia. Mockus stond bekend als een authentiek en erudiet mens - en koppelde deze eigenschappen aan onafhankelijkheid, eigenzinnigheid en het vermogen tot prikkelen.

Als burgemeester ontsloeg hij de verkeerspolitie en zette honderden mimespelers aan het werk als verkeersregelaar. Met kunst en kunstzinnige acties wist hij corruptie en criminaliteit terug te dringen. Hij startte een 'tel-tot-tien'-actie tegen geweld, riep een 'vrouwenavond' uit en gaf het goede voorbeeld door zelf op straat zwerfvuil op te ruimen.

50% minder verkeersdoden, 30% minder moorden, een sterk toegenomen leefbaarheid en hoop voor de toekomst, dat bewerkte deze oorspronkelijke geest. Zijn opvolger bouwde op deze bodem voort door parken, sportvelden, fietspaden, speelplaatsen, bibliotheken en openbaar vervoersprojecten te realiseren.

nl.wikipedia.org/wiki/Antanas_Mockus

www.facebook.com/a.mockus

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Een idee van goed en slecht

“In welvarende landen kunnen kunst en kunsteducatie soms misschien minder urgent lijken. Maar dat is een ernstige misvatting. Kunst is elementair. Het kweekt betere mensen.”

“Wie al op de nog sensitieve kleuterleeftijd in aanraking komt met muziek, ontwikkelt een esthetisch bewustzijn. Een idee van goed en slecht, van mooi en lelijk. Daarmee leg je spelenderwijs óók de basis van een ethisch bewustzijn. Die notie - hoe je in een maatschappij kunt leven, en hoe je eraan kunt bijdragen - is cruciaal. Of een land arm of rijk is, is daarbij niet relevant. Muziekonderwijs is meer dan alleen leren zingen of spelen. In Venezuela zijn we nu begonnen met muziekles in gevangenis. De gevangenen voelen zich aan het einde van hun detentie geen misdadiger meer, maar musicus. En mens.”

José Antonio Abreu, oprichter van 'El Sistema', een netwerk van orkesten en koren van kinderen uit meestal sociaal zwakkere milieus. Een bank berekende dat elke dollar die El Sistema kost, 1,68 dollar aan kosten van armoede- en drugsbestrijding bespaart.

http://nl.wikipedia.org/wiki/José_Antonio_Abreu

http://nl.wikipedia.org/wiki/El_Sistema

Kunstactivisten!

Ooit gehoord van *'culture jamming'*?

Wat dacht u van een officiële verklaring, live op *BBC World* uitgezonden, van een woordvoerder van chemiereus *Dow Chemical* die, 20 jaar na dato, bekend maakte dat het bedrijf alsnog een ruime schadevergoeding uitbetaalt aan slachtoffers en nabestaanden en alsnog de rommel ter plekke opruimt?

Nee, helaas geen werkelijkheid, maar een voorbeeld van *culture jamming*, uitgevoerd door the Yes Men. Jacques Servin en Igor Vamos gebruiken in het kader van hun acties vele verschillende namen, verheffen het provoceren, dwarsliggen en tot nadenken aanzetten tot een kunst door hun absoluut creatieve acties op het scherpst van de snede. Door het zorgvuldig opbouwen van een geloofwaardige nep-identiteit, worden ze keer op keer uitgenodigd te komen spreken op congressen, of aan te treden in radio- of tv-uitzendingen alwaar ze hun schokkende, absurdistische of satirische boodschap de wereld in slingeren. Daarmee leggen ze vaak de vinger op de zere wonde, stellen vragen bij alledaagse praktijken die niemand meer verbazen en prikkelen om ook in beweging te komen.

Culture jamming dus!

http://theyesmenfixtheworld.com

http://theyesmen.org

Van afval naar muziek

In het dorpje Cateura in Paraguay, leeft de bevolking op een enorme berg van afval. Met het verzamelen en sorteren van afval verdient men er de kost. Jongeren uit het dorp wilden graag muziek maken maar hadden daarvoor niet het geld. Totdat op een dag Nicolás 'Cola' Gomez een stuk vuilnis vindt met de vorm van een viool. Samen met muzikant Favio Chávez maakt hij er een viool van en daarna volgen andere instrumenten. Lege olieblikken, buizen, knopen, sleutels, munten of doppen - alles wordt gebruikt. De kinderen slaan aan het musiceren en zo wordt het 'Landfillharmonic', een heus orkest, geboren.

Een prachtig verhaal over de kracht van de verbeelding. Inmiddels vindt het navolging in vele landen en is er een indrukwekkende documentairefilm aan het orkest gewijd. Een aanverwant initiatief in Nederland is het Leerorkest.

www.landfillharmonic.com

www.leerorkest.nl

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

De Kunst Reserve Bank

Kunstenaars Ron Peperkamp en Kees Bolten startten in 2011 een nieuw spraakmakend project: ze richtten een eigen bank op, de Kunst Reserve Bank. De bank wordt gevormd door een coöperatieve vereniging met een eigen munt, die iedere maand in een oplage van 100 wordt uitgebracht, elke keer ontworpen door een andere kunstenaar. De munten zijn tegen de dagkoers in te wisselen. Volgens plan houdt de bank in 2016 op te bestaan.

Met dit monetaire experiment willen de kunstenaars een breder publiek interesseren voor de problemen van de crisis en een herinrichting van het financiële systeem. De waarde van het geld, vroeger nog gekoppeld aan het goud, heeft tegenwoordig slechts een virtuele 'veranker-ring'. Waarom zou de waarde van het geld niet aan kunst, als scheppende kracht, gekoppeld kunnen zijn?

Info: www.kunstreservebank.nl

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

“Laat me vrij, ik verveel me”

Banksy is het pseudoniem van een intussen wereldberoemde Britse kunstenaar Hij werkt anoniem, op straat, en probeert zijn ware identiteit verborgen te houden. In zijn straatkunst creëert hij graffiti en gebruikt daarbij sjablonen om snel te kunnen werken. Zijn werk is te vinden in verschillende Europese steden maar ook in de Palestijnse gebieden en in de Verenigde Staten.

Zijn werk trok al snel de aandacht van de media. Banksy's werk karakteriseert zich door pakkende en humoristische beelden, in combinatie met slogans, vaak met een pacifistische boodschap die gericht is tegen de gevestigde orde en voor de vrijheid.

Banksy schilderde dieren in de dierentuin met de tekst: 'Laat me vrij! Ik verveel me dood!' Aan de Palestijnse zijde van de muur tussen Israël en Palestina maakte hij negen werken, waaronder een ladder tot aan de bovenkant van de muur en van kinderen die een gat graven in de muur. Hij verkleedde een opblaasbare pop als Guantanamo Bay-gevangene en plaatst deze in Disneyland in Californië, met als gevolg dat alle attracties werden stilgezet.

www.banksy.co.uk

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Autonomie in plaats van aanpassing

Pär Ahlbom (1932) is een Zweeds musicus, componist, zanger en pedagoog. Hij was betrokken bij de ontwikkeling van de Choroï-instrumenten en ontwikkelde een vrijer musiceren, een eigen manier van improviseren waarbij vaak gebruik wordt gemaakt van nieuw ontwikkelde instrumenten, zoals die van Manfred Bleffert.

Hij vertaalde zijn brede muzikale talent in samenwerking met beeldend kunstenaars en filosofen in een nieuw pedagogisch concept dat wordt toegepast in de Solvikschool in Järna, Zweden. Hier mogen kinderen spelend leren in de bosrijke omgeving van de school. In de lagere klassen staan eenvoudige banken, die snel verschoven kunnen worden om onderdeel te worden van bewegingsspel en gebruikt worden als schilder-/muziek/verkatelier. Kunst, spel en beweging vormen een essentieel bestanddeel van het onderwijs. Autonomie in plaats van aanpassing is het motto.

De internationaal groeiende belangstelling voor zijn werkwijze leidde tot de oprichting van de internationale opleiding 'intuïtieve pedagogie' in Duitsland, Nederland en Oost-Europa.

www.intuitivepedagogy.wordpress.com/category/par-ahlbom/

Honingpomp : geldcirculatie

Joseph Beuys (1921-1986) gebruikte ongewone organische materialen in zijn sculpturen, sprak over het 'warmtekarakter' en vergeleek zijn visie op een nieuwe maatschappij en idem gezonde organische geldkringloop met de cyclus van de bijen. Zo ontwikkelde hij voor de Documenta 6 in Kassel 1977 zijn befaamde 'Honingpomp', als beeld van het kringloopproces van een toekomstige geldcirculatie waarin opbouw en afbraak plaatsvonden. Tegelijk met zijn werk in de Documenta discussieert hij 100 dagen lang met de bezoekers, want "de sculptuur had niet zonder de mensen kunnen zijn opgesteld, het zou tē mechanisch zijn". De Honingpomp wordt zo opgesteld als machine, die de honing rondpompt, maar wordt ook geestelijk opgericht: in de gesprekken en discussies over een nieuwe inrichting van de samenleving en over een gezonde geldordening. Zoals de bij bloemennectar transformeert in honing en de bijenzwerm als een eenheid functioneert, zou ook de individuele mens zich kunnen richten op het geheel van een samenlevende mensengemeenschap, waarin vrijheid, democratie en broederschap hun plaats hebben. In dit kunstbegrip is alles plastic, zowel de mens als de samenleving. Waarbij plastic gestold organisme is.

http://de.wikipedia.org/wiki/Honigpumpe_am_Arbeitsplatz

Gezonde huizen

Carl Giskes was 21 jaar toen hij tijdens een zevenjarige voettocht door Afrika oog in oog kwam te staan met de stad Djenné, geheel opgebouwd uit leem. Als bewonderaar van de Egyptische leemarchitect Hassan Fathy, die bepleitte 'Geef ons de moed om scholen te bouwen die de vrede van de heilige aarde uitstralen', werd hier de kiem voor zijn toekomst gelegd. In de jaren '70/'80 werkt hij mee in de FIU en aan het project '7000 eiken' van Joseph Beuys. Als hij jaren later zijn experimenten met het materiaal 'leem' uitvoert, krijgt hij meermaals componist John Cage op bezoek en rijst bij Giskes het besef dat hij een bijzonder spoor gevonden heeft.

Hij heeft een oeroude natuurlijke grondstof voor de bouw in één klap nieuw leven ingeblazen. Want leem blijkt een organische, duurzame en gezonde leefomgeving te creëren.

www.tierrafino.nl

‘Ieder mens een kunstenaar!’

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Door Liesbeth Takken

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Als jongeman van 17 jaar ziet Joseph Beuys in 1938 een foto van een beeldhouwwerk van Wilhelm Lehmbruck. Het is een cruciaal moment in zijn leven want als in een flits dringt zijn levensmissie zich aan hem op. Hij wil de uiterlijk-zintuiglijke wereld verdiepen door deze ‘compleet’ zichtbaar te maken, dat wil zeggen: inclusief de innerlijk-niet-zintuiglijke dimensie. Want: “Alles is sculptuur”. “Sculptuur betreft niet slechts de puur ruimtelijk-formele maat-tot-maat verhouding, maar eigenlijk zijn alle processen in de wereld sculpturale processen. Plastic is alles, is als de wet der wereld”.

Deze gebeurtenis zal Beuys tot een begrip van plasticiteit voeren dat “met spreken en denken begint, zich begrippen vormt, die het voelen en het willen in de vorm kunnen brengen.” Anders gezegd, het denkproces staat aan de oorsprong van al het bestaande en ook het denkproces is een sculpturaal proces. Daarmee rijst de vraag hoe de mens zich gezonde, juiste begrippen vormt. In deze flits wordt het de jonge Beuys ook duidelijk dat hij kunstenaar zal worden, in de voetsporen van Lehmbruck.

De kunstenaar heeft een groot aantal voorbeelden verzameld van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen. Het is een verzameling van voorbeelden van kunstenaars die hun kunst in de samenleving brengen.

Joseph Beuys zou uitgroeien tot een van de belangrijkste kunstenaars van de 20e eeuw. Hij studeerde korte tijd geneeskunst en werd in de tweede wereldoorlog piloot in de Duitse luchtmacht. In 1943 stortte zijn vliegtuig boven de Krim neer. Hij raakte gewond en werd door Tartaarse nomaden gered. Ze smeerden hem in met vet, wikkelden hem in vilt en genazen hem. Na de oorlog bezocht hij de Kunstacademie in Düsseldorf waar hij les kreeg in tekenen en beeldhouwen.

In deze tijd komt Joseph Beuys de naam van Wilhelm Lehmbruck opnieuw tegen. Lehmbruck blijkt een van de honderden prominenten te zijn geweest die in het voorjaar van 1919 de ‘Oproep aan het Duitse volk en aan de cultuurwereld’ ondertekenden. Deze ‘Oproep’ was door Rudolf Steiner opgesteld tijdens de heftige maatschappelijke crisis van sociale en politieke verscheurtheid, armoede en werkloosheid waarin Duitsland na de eerste wereldoorlog verkeerde. De ‘Oproep’ was een dringend appel om tot een ingrijpende maatschappelijke omwenteling te komen, en was de eerste openbare verwoording van de sociale driegeleding.

In de tekst van de ‘Oproep’ van Rudolf Steiner herkent Beuys de consequentie van zijn verruimde kunstbegrip op sociaal, maatschappelijk en economisch gebied: als sculptuur de wet van de wereld is, dan is ook het vormgeven van onze sociale verhoudingen, de inrichting van de samenleving, een sculpturaal proces, dat zijn eigen gezonde wetmatigheden kent!

Vanaf eind jaren '50 droeg hij bij aan een fundamentele verandering van het kunstbegrip. Hij sloot zich aan bij de fluxusbeweging en in zijn acties en happenings werden steeds ook de toeschouwers betrokken. Het denken, het zich vormen van (gezonde) gedachtes, ja, het leven zelf, het is allemaal kunst, of kan dat in elk geval worden. Beuys gaat uit van het creatieve potentieel dat in ieder mens leeft en dat vaak onderdrukt wordt en wegwijnt. Met zijn performances, die een schok teweeg konden brengen, hoopte Beuys deze onderdrukte creatieve bron te bevrijden en tot stromen te brengen.

Het gaat daarbij om het zuivere waarnemen van de dingen, zodanig dat de waarneming voorbij het puur-visuele reikt, tot aan de krachten achter de verschijnselen, die raken aan het ware, het goede, het schone. De mens die zó waarneemt staat bevrijd in de wereld en ontwikkelt nieuwe zintuigen en organen die we “in feite nog helemaal niet bezitten”, - die we scholen door te oefenen, te oefenen en te oefenen, zodat, als het moment dáár is, men de juiste kunstzinnige handeling kan verrichten. Die juiste handeling kunnen we dan in retrospectief terug bekijken. Leerkrachten, wetenschappers, kunstenaars of huisvrouwen, deze fundamenteel nieuwe weg is voor iedereen toegankelijk. “Ieder mens is een kunstenaar!”

Beuys' vroege werk bestaat uit een eindeloze reeks kleine tekeningen en aquarellen, op klad-, agenda- en wc-papier, waarin hij - hij verkeert in die jaren in een innerlijke crisis - schoorvoetend, pretentieloos zoekt, zoekt naar... naar wát? In gevoelige lijnen, mythologische thema's aansnijdend, zoekt hij naar de essentie achter de verschijnselen. De zin van het leven, van de wereld. Deze bijna on-eindige serie tekeningen vormt, zo zegt hij later, eigenlijk de basis van al zijn latere werk.

In zijn latere sculpturen, installaties, multiples en performances brengt hij nieuwe materialen binnen in zijn scheppend proces: vet, vilt, honing; hij drukt warmteprocessen uit, maar ook bijvoorbeeld de economische kringloop en het geldsysteem. Sculpturen die altijd vergezeld gaan van uiteenzetting en discussie met de toeschouwers, want “anders is het beeld dood”.

Voor de Documenta van 1982 in Kassel plant hij 7000 eiken, vergezeld van basaltblokken. Hij staat aan de wieg van de beweging voor directe democratie en de groene politiek. Hij zoekt naar “organen, die breken met de oude machtsstructuren”.

Als hij later, als docent aan de Kunstacademie Dusseldorf, besluit iedere student aan te nemen die bij hem wil studeren, en weigert hen te selecteren op de door de staat vastgestelde kwalificaties, wordt hij op staande voet ontslagen. In deze kwestie kan en wil Beuys niet buigen: het inzicht dat een vrij onderwijs een essentiële basis is voor een, te bevechten, vrije cultuur, maakt dat hij deze strijd met de Staatliche Kunstacademie op juridisch vlak tot het einde voert. Uiteindelijk wordt hij -zijn lessen houdt hij in het gras voor het gebouw van de Kunstacademie- door de rechter in het gelijk gesteld.

Met schrijver Heinrich Böll richt Beuys daarop de 'Free International University' op (Freie Internationale Hochschule für Kreativität und Interdisziplinäre Forschung): een vrij onderzoekscentrum, los van de staat, dat in verschillende landen nog steeds actief is.

Vlak voor zijn overlijden ontvangt Joseph Beuys de Wilhelm Lehmbruckprijs. In zijn laatste rede, 11 dagen voor zijn dood in januari 1986, dankt hij Lehmbruck dat hij de vlam heeft mogen doordragen: “Dank, intense dank, als hoogtepunt van een bewustzijnsproces dat nog voorbij het denken ligt, dat als het ware een trap hoger is, bepalend voor een nieuw te vormen zintuigorgaan”.

http://www.fiuamsterdam.com

http://www.social-sculpture.org

Voorbeelden werken wereldwijd

Wereldwijd werken mensen in grote of kleine initiatieven aan een praktijk waarin vrijheid, gelijkheid en broederschap dichterbij gebracht worden. Op de website van de Summer Foundation (www.summer-foundation.org) is een groeiende databank met dergelijke initiatieven te vinden. Hier een kleine selectie!

De **Alvarado Street Bakery** in Santa Rosa, Californië is een coöperatieve bakkerij met ruim 100 werknemers, die ieder één aandeel in het bedrijf hebben, democratisch besluiten over arbeidsvoorwaarden, salaris en besteding van de winst.

www.alvaradostreetbakery.com

De **JAK Bank** (Zweden) is een coöperatieve bank die haar leden, sinds 1977, een rentevrij spaar- en leensysteem biedt. De bank telt bijna 40.000 leden en heeft een balans-totaal van ca 100 miljoen euro.

www.jak.se

De **Mondragon Coöperatie** begon 75 jaar geleden in Spanje met een kleine technische school en een werkplaats waar paraffinebranders werden gemaakt. De coöperatie is eigendom van de werknemers en functioneert op basis van democratische en solidaire principes. Inmiddels is Mondragon een federatie van coöperaties op zes continenten, met ruim 80.000 werknemers en een omzet van ca 15 miljard euro.

www.mondragon-corporation.com

STRO (Utrecht) werkt, vooral in Midden- en Zuid-Amerika, aan regionale economische netwerken die duurzaamheid en eerlijke kansen bevorderen, o.a. door advies en begeleiding maar ook door de ontwikkeling van geavanceerde software voor lokale geldprojecten.

www.strohalm.nl

Gemeinwohl Ökonomie (Wenen, Oostenrijk) is een beweging die grondstoffen, geld, arbeid en milieu op een ethische manier wil benutten. In de praktijk wordt met dit nieuwe economische model geëxperimenteerd door ruim 500 bedrijven in 13 landen.

www.ecogood.org

Transition Network (Tones, Engeland) stimuleert en ondersteunt het vormen van lokale gemeenschappen die streven naar een eigen geldsysteem, eigen voedselvoorziening en duurzame energievoorziening. In ruim 15 landen zijn 'transition towns' en wereldwijd zijn er bijna 500 initiatieven bij het Network aangesloten.

www.transitionnetwork.org

True Price (Den Haag) ontwikkelt methodes waarmee bedrijven de gevolgen van hun activiteiten op sociaal gebied en voor wat betreft het milieu, financieel in kaart kunnen brengen. Daarmee wil de stichting de verborgen kosten van producten en diensten zichtbaar maken.

www.trueprice.org

De **Seikatsu Club** (Toio, Japan) is een consumentencoöperatie die sinds 1965 bestaat en inmiddels ca 350.000 leden telt. Gezamenlijk of in groepen treden ze in overleg met producenten om producten te laten maken die aan hun wensen, bijvoorbeeld op het gebied van kwaliteit, arbeidsomstandigheden en milieu-effecten, tegemoetkomen. De prijs van de producten wordt in een open overleg bepaald.

www.seikatsuclub.coop/about/english.html

Shared Interest (Newcastle, Engeland) bemiddelt tussen investeerders en fair-trade boeren en ondernemers in de armste landen. Fair-trade ondernemers kunnen zonder onderpand een lening verkrijgen, de investeerders delen mee in het bedrijfsrisico en ontvangen een laag (financieel of ander) rendement op hun investering. Ongeveer 9000 beleggers beleggen samen ongeveer 50 miljoen euro.

www.shared-interest.com

Loomio is een coöperatie in Nieuw-Zeeland die open-source software heeft ontwikkeld, en ter beschikking stelt, die gebruikt kan worden als instrument om transparante en democratische besluitvorming vorm te geven. De software kan worden gebruikt door grote of kleine organisaties die hun leden, werknemers of achterban volwaardig willen laten participeren in de besluitvorming.

www.loomio.org

NAAM is een organisatie in Burkina Fasso die dorpsgemeenschappen en boeren helpt economisch zelfvoorzienend te worden en overleg- en besluitvormen te ontwikkelen die zijn gebaseerd op zelfbestuur. Inmiddels zijn er ruim 5.000 lokale groepen die ook zorgen voor onderwijs, waterbronnen, gezondheidszorg e.d.

www.fnqnb.org

Onder de slogan 'Investeer je geld in wat je eet!' brengt **Slow Money** investeerders, biologische boeren, ondernemers en consumenten bij elkaar om te bevorderen dat de regionale biologische landbouw een gezonde financiële basis wordt verschaft. Sinds 2010 is 30 miljoen euro in ca 300 kleinschalige voedselondernemingen geïnvesteerd.

www.slowmoney.org

schikt worden, dan moeten ze op andere regelingen een beroep doen. We hebben gekozen voor die maximering van 2 jaar omdat uit de statistieken blijkt dat 99 procent van de arbeidsongeschikten binnen 2 jaar weer aan het werk is. Dus bijna iedereen valt daaronder. Mensen die ook die ene procent willen afdekken, kunnen een aanvullende reguliere verzekering nemen die pas na 2 jaar arbeidsongeschiktheid uitkeert. Dat kan flink in de premie schelen."

Kosten

Wat kost het opzetten van een eigen Broodfonds? "Als mensen een nieuw Broodfonds starten, kost dat eenmalig 275 euro per persoon en vervolgens 10 euro per maand aan contributie. Dat geld blijft binnen de eigen Broodfondsgroep. Een deel daarvan gaat naar de BroodFondsMakers voor de verzorging van de online administratie, de begeleiding, het organiseren van bijeenkomsten en de belangenbehartiging. Alle deelnemers kunnen via internet precies de geldstromen van hun eigen groep zien."

Ziekteverzuim

Er zijn bij Schoenmaker geen fraudegevallen bekend en het ziekteverzuim ligt bijzonder laag. "Mensen in loondienst zijn ongeveer 3,5 á 4 procent van de tijd ziek en bij ondernemers is het ziekteverzuim ongeveer 2 procent. Bij de Broodfondsen ligt dat percentage tot nog toe op 1 á 1,5 procent.

Dat komt omdat mensen in een broodfonds weten dat dat geld van andere mensen komt die jij kent. Je ziet het op je bankrekening-afschrift binnenkomen. Dat maakt een heel verschil. Bij commerciële verzekeringen betalen mensen zoveel premie dat als ze éénmaal ziek worden, ze er ook flink gebruik van willen maken. Dat maakt de kosten hoger. Zodra sociale zekerheidssystemen groot en anoniem worden, krijgen mensen het gevoel dat het geld toch uit de grote ruif komt en gaan ze er minder spaarzaam mee om. Als een deelnemer in een Broodfonds fraudeert en het komt uit, dan zijn ze gelijk hun vrienden en professionele netwerk kwijt. Dus doen ze dat niet."

Mensen die een eigen Broodfonds willen starten, kunnen beginnen met het verzamelen van minimaal 20 andere ondernemers en ZZP'ers. "Als je een groep van minimaal 20 mensen bij elkaar hebt, komen wij als Broodfondsmakers langs voor een informatiebijeenkomst. Vanaf daar gaat het verder."

Meer informatie:
www.broodfonds.nl

MEER WETEN OVER SOCIALE DRIEGELEIDING?

Websites

www.driegeleiding.org biedt een inleidende kennismaking met de sociale driegeleding en geeft een overzicht van anderstalige websites over sociale driegeleding. **www.summer-foundation.org** introduceert, in het Nederlands en in het Engels, 20 basisbegrippen uit de sociale driegeleding, biedt een internationaal overzicht van driegeledings- en verwante initiatieven en heeft een actuele nieuwsrubriek. **www.driegonaal.nl** is de website van het gelijknamige tijdschrift en biedt artikelen en opiniërende actuele berichten. **www.antrovista.com** biedt o.a. een breed overzicht van antroposofische initiatieven en organisaties en een uitgebreide agenda van cursussen, voordrachten e.d.

Lezen

Nader kennismaken met de sociale driegeleding:
Rudolf Steiner, revolutionair zonder revolutie (John Hogervorst)
Een blik op de hoofdlijnen van zijn sociale gedachtegoed en de historische en biografische omstandigheden waarin hij dit ontwikkelde.
9789073310902
Vrijheid, gelijkheid, broederschap (Arjen Nijeboer)
Heldere beschrijving van de sociale driegeleding, aangevuld met een behandeling van verschillende actuele vraagstukken vanuit het perspectief van de sociale driegeleding.
9789073310841
Wat is sociale driegeleding? (Peter Schilinski)
Helder en toegankelijke artikelen waarin de sociale driegeleding wordt geïntroduceerd.
9073310067
Vrij, gelijk en samen (Rudolf Steiner)
In de twee voordrachten in deze uitgave wordt de sociale driegeleding vanuit verschillende perspectieven beschreven en daarmee helder geïntroduceerd.
9789073310704
Verbeter de wereld (en begin samen) - De sociale hoofdwet (Rudolf Steiner)
Deze uitgave bevat de drie artikelen waarin Rudolf Steiner de sociale hoofdwet voor het eerst formuleerde en een daarop aansluitende voordracht: Broederschap en de strijd om het bestaan.
9789073310605
Trias politica ethica (Ruud Thelosen)
Dit boek toont aan de hand van maatschappelijke vraagstukken van dit moment hoe actueel Rudolf Steiners inzichten over een 'gezonde samenleving' zijn.
9789073310698

Grondiger kennismaken en bestuderen:
De sociale impuls van de antroposofie (Dieter Brüll)
Behandelt: de sociologische basiswet, de sociale hoofdwet, het sociale oerfenomeen en de sociale driegeleding.
9062382592
Economische schetsen (Christopher H. Budd)
Een andere benadering van de economie en een heldere blik op de vruchtbare rol die wij het geld kunnen geven.
9789073310628
De kernpunten van het sociale vraagstuk (Rudolf Steiner)
Hét basiswerk over de sociale driegeleding waarin nagenoeg alle thema's worden behandeld: het vrije geestesleven, kapitaal, eigendom, arbeid, inkomen, geld, associaties en meer.
9789060385470
Beter! - 21 opstellen voor de wereld van morgen (Rudolf Steiner)
Deze bundel bevat 21 artikelen waarin Rudolf Steiner, naar aanleiding van de actuele gebeurtenissen in de jaren na de eerste wereldoorlog, de sociale driegeleding verklaart.
9789073310414
Sociale toekomst (Rudolf Steiner)
Zes voordrachten (met vraag- en antwoordsessies) waarin alle basisthema's van de sociale driegeleding behandeld worden.
9789060385067

Tijdschrift:
Driegonaal publiceert artikelen over alle basisthema's uit de sociale driegeleding, belicht actuele vraagstukken en bericht over driegeleding in de praktijk.
www.driegonaal.nl

Het gaat goed met de Broodfondsen, de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen-in-eigen-kring voor ondernemers. Na de start in 2011 zijn er nu ruim 100 Broodfondsen in Nederland actief met samen zo'n 4.000 deelnemers. Deelname in een Broodfonds is veel goedkoper dan een commerciële arbeidsongeschiktheidsverzekering en als je ziek wordt zijn er geen controles, uitzonderingen en kleine letters. Het ziektepercentage binnen de Broodfondsen is zo'n beetje het laagste van Nederland. Een interview met econoom en mede-initiatiefnemer Biba Schoenmaker.

Door Arjen Nijeboer

"Een Broodfonds is een arbeidsongeschiktheidsvoorziening voor ondernemers - van ZZP'ers tot DGA's in een BV - met minimaal 20 en maximaal 50 deelnemers die onderling geld schenken aan een deelnemer die wegens ziekte of een ongeluk arbeidsongeschikt wordt. Elke deelnemer opent een eigen speciale bankrekening en stort daarop een maandbedrag.

Dit bedrag wordt bepaald door het gewenste inkomen dat je gekozen hebt. De mensen die een hoger niveau kiezen leggen meer in en schenken ook meer aan anderen als zij ziek worden. Het geld dat de deelnemers zo sparen, blijft van hen, al moet het wel beschikbaar blijven voor schenkingen aan zieken. Als een deelnemer uit een Broodfonds stapt, dan blijft het

spaaarsaldo van hem", vertelt Biba Schoenmaker. "We hebben gekozen voor een schenkingsmodel omdat je in Nederland tot circa 2000 euro per jaar belastingvrij kan schenken aan een ander. De ontvanger hoeft hier ook geen belasting over te betalen."

Voordelen

Volgens Schoenmaker heeft een Broodfonds aanmerkelijke voordelen boven een commerciële arbeidsongeschiktheidsverzekering. "Een Broodfonds is veel goedkoper. In de bouw betalen mensen wel 600 euro per maand om een commerciële arbeidsongeschiktheidsverzekering af te sluiten, en er

zijn veel kleine lettertjes en uitzonderingen waardoor zieke ondernemers in de praktijk vaak geen uitkering krijgen. Bij een Broodfonds ligt de maandinleg op 90 euro als je een maandinkomen van 2000 euro wil verzekeren, en als je ziek bent hoeft je maar een emailtje te sturen om giften van anderen te ontvangen. Er zijn geen controles of artsverklaringen nodig. Een Broodfonds is inzichtelijk en de kosten zijn transparant. De deelnemers zijn er zelf onderdeel van, het geld gaat niet naar grote gebouwen en aandeelhouders maar direct naar het doel. Je kent de andere deelnemers uit je groep, je weet naar wie het geld gaat als mensen ziek zijn. Er is positieve sociale controle. Dat vinden mensen fijn. Daarom werken we ook met maximaal 50 deelnemers per Broodfonds. Daarboven krijg je toch weer anonimiteit."

Maximering

"Binnen een Broodfonds kan je maximaal 2 jaar lang een schenking krijgen. Als mensen langer of zelfs permanent arbeidsonge-

"Het welzijn van een geheel van samenwerkende mensen is des te groter, naarmate het individu minder aanspraak maakt op het resultaat van zijn prestaties, dat wil zeggen naarmate hij deze opbrengsten meer aan zijn collega's laat, en naarmate zijn eigen behoeften niet vanuit zijn eigen prestaties maar vanuit de prestaties van de anderen bevredigd worden."

De sociale hoofdwet

Rudolf Steiner, 1905

Deze krant is in opdracht van de Arnaud Joannes Stichting geproduceerd door Nearchus CV. De krant verschijnt in een oplage van 22.000 exemplaren en wordt gratis verspreid.

De Arnaud Joannes Stichting vond in 1977 zijn oorsprong in de wil om een bedrijfskapitaal niet als privébezit maar als behorend aan een groter geheel te beschouwen. De stichting ondersteunt en stimuleert initiatieven die de sociale impuls van de antroposofie als uitgangspunt nemen.

Nadere informatie: www.ajstichting.nl

Aan deze krant werkten mee:

John Hogervorst is o.m. redacteur van het tijdschrift *Driegonaal*, publiceerde onder andere *Rudolf Steiner, revolutionair zonder revolutie* en *De moderne consument in een associatieve economie*.

Robert de Hoog is freelance publicist.

Arjen Nijeboer, journalist en mede-oprichter van het *Referendumplatform* en *Meer democratie*, publiceerde o.m. *Vrijheid, gelijkheid en broederschap als grondslagen voor de maatschappij van morgen*. (www.arjennijeboer.nl)

Liesbeth Takken is beeldend kunstenaar en redacteur van het tijdschrift *Driegonaal*. (www.liesbethtakken.com)

Ruud Thelosen is docent aan de Fontys Hogeschool in Eindhoven en schreef o.a. *Trias politica ethica*. Een nieuw boek over solidaire economie is in voorbereiding.

Ellen Winkel is o.a. redacteur van het tijdschrift *Dynamisch perspectief*, ze schreef o.m. *De aarde zal weer vruchtbaar zijn*. (www.schrijfwinkel.nl)

Vormgeving: Rozemarijn Groenewold

De foto's op pagina 2, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 en 24 zijn gemaakt door Liesbeth Takken en tonen (behalve de foto op pagina 18) de tijdelijke werken in het landschap die zij regelmatig, vaak samen met groepen mensen, maakt. Zij werkt in opdracht in binnen- en buitenland vanuit de specifieke omgeving, de natuur en de mensen aan tijdelijke visuele vormen. Beeldende kunst (in materie gevat in de ruimte) verschuift richting muzische kunst / performance (in tijd). Ruimte wordt tijd. Zie ook: www.landartprojecten.nl
Sociale Sculptuur: "...making the invisible visible..."

Uw reacties, vragen en opmerkingen naar aanleiding van deze krant zijn welkom per email: info@ajstichting.nl

De inhoud van deze krant mag - mits ongewijzigd, met bronvermelding en uitsluitend voor niet-commerciële doeleinden - worden verspreid.